

РУСИЈА

и

БАЛКАНСКО ПИТАЊЕ.

од

М. ДРАГОМАНОВА.

Превод с руског.

НОВИ САД,
Издање Николе Марковића.

1877

ШТАМПАРИЈА А. ПАЈЕВИЋА У НОВОМ САЗУ 1877.

ПРЕДГОВОР.

Einen Wahn verlieren macht weiser als
eine Wahrheit finden.

L. Börne.

Код нас се чисто с неким усхићењем говори о томе, како је ослобођење балканских хришћана прешло у руке Русије. Финим дипломатским језиком то се зове: „ствар је прешла у јаче руке“; али, просто речено, то не значи ништа друго, но да је ствар балканских народа, наша рођена ствар прешла у туђе руке.

Балканско полуострво пре свега припада балканским народима. У решавању балканскога питања њина улога требало би да је прва, њина реч најмеродавнија. Тако би била највећа вероватност, да ће се балканско питање решити у корист слободе и лепе будућности потлачених балканских народа. Да је било умешнога, дурашнога рада на склапању општега савеза међу потлаченим балканским народима, да је припремљен и изведен општи устанак против турске државе у Европи, балкански хришћани могли би сами, без ичије стране помоћи, срушити турско господарење у Европи. Срби, Румуни, Грци и Бугари могли би дићи против Турске двапут оволику војску, колику Руси имају сад у Бугарској. Но ма да је било много стварних и тврдих основа за организацију општега балканског савеза и општега устанка у Турској тај савез и устанак опет није организован. Кривица у томе лежи највише на вазалним кнежевинама и грчкој краљевини, које би требало да су биле предњаци на томе раду и огњишта, са којих би се разбуктао револуционарни пламен по целој Турској. Али унутрашња и спољна политика тих државица била је таква, да не само

нису могле створити од потлачених народа никакву силу против Турске, већ се ни саме међу собом нису могле сложити и договорити. Тако је изашло, те је пољањске године херцеговачки устанак дуго остао усамљен, босански устанак пропао је због династичких сплетака, лањски мајски бугарски устанак опет је био усамљен и подављен, на послетку су угазиле у рат Србија и Црна Гора — али опет усамљене. Турска је против ових усамљених устанака и напада, који у осталом нису ни вођени са општим планом и узајмном свезом, увек дизала надмоћнију силу и појединце их све сузбила. Најопаснији противник Турске — Србија — морала је после тешких неуспеха да закључи с протом мир. Балкански хришћани показаше се као неспремни, да реше балканско питање, с тога на њино место ступи Русија. Сам тај факт, што страна сила, па ма то била и „славенска Русија“ узима у своје руке нашу рођену ствар — знак је наше неспреме, наше немоћи и ми се ту немамо чему радовати. Напротив, камо среће, да смо ми балкански народи сами могли расправити с Турском наше вековно криво питање. Тада би успех народне слободе био за цело и много вероватнији, и бржи, и трајнији, но што се сада може очекивати.

Кад су већ балкански народи испустили из својих руку своју рођену ствар, онда наравно, у том јадном стању није остајао никакав бољи излаз, но да се на Балкану јави Русија, као милостива ослободиља балканских хришћана. То опет са своје стране довело је балканске народе у потчињен положај спрема Русије и лишило их могућности, да они буду пресудни фактори у решавању балканскога питања, које се свакојакo највише тиче њине коже. У целоме овоме рату улога балканских народа врло је потчињена. Русија се већ и сада јавља као неограничени господар, а то ће бити још више и отсечније, кад рат једном већ буде свршен, па настану дипломатски преговори. И Румуни, и Бугари, и Срби подносе данас подједнако с Русима тешке ратне жртве у крви и имању. Али, кад дође делидба Турске и решавање судбе балканских народа, опет ће само реч Русије бити пресудна. Будућност балканских народа зависи од милости

Русије. Нека интереси званичне руске политике заишту, да Румини, Бугари и Срби ништа не добију овим ратом, и они, поред свију својих грдних жртава, не ће ништа добити. Као руски савезници ми нисмо ослобођени од ратних жртава и терета, али баш за то, што смо потребовали сгране савезнике, при склапању мира наша права не ће одговарати нашим жртвама. Наше се дужности нису умањиле, али су се знатно умањила наша права. Поред свију наших напора, при закључку мира изаћи ће Русија као „великодушна ослободила“ и уделиће, у споразуму с Европом, што ком хоће. Наравно, том приликом не ће заборавити да се и сама добро наплатити за своје „великодушје“, као што то „велики ослободитељи“ већ умеју и обично увек практикују. Нама ће остати да се поклонимо и да будемо благодарни. Тако увек бива, кад људи својим сопственим погрешкама дотерају дотле, да су им потребни страни покровитељи, ослободитељи и добротвори.

Ми смо сви одушевљени за Русе, искрено се радујемо њиним војничким успесима и желимо најсавршенију победу њином оружју. Али у томе одушевљењу, које је и умесно, и природно, и појмљиво не треба превиђати право стање и попирати истину. Не треба сметати с ума, да победа рускога оружја и ослобођење балканских хришћана није баш једно исто. Да ће Русија на послетку савладати Турску, то је већ извесно, али да ли ће отуда доћи и ослобођење балк. хришћана — то се још не може поуздано рећи.

Истина, то ће се јасно показати тек при углављивању мира, где ће Русија својим држањем имати да покаже, да ли жели и уме бити пријатељ балканских хришћана. Но ми у општо држимо, да се код нас доста претерује у надама на Русију и у уздизању њених заслуга за балканске хришћане, нарочито за балканске Славене. Наравно, опет видимо, све ће решити крајни резултат, али и по досадашњим појавама може се већ у неколико судити, како ће бити и у будуће, а судећи тако изгледу нису баш најсвеглији. Ми ћемо споменути само два три факта, ма да их им гомилама. Највише особе рус-

кога царскога дома изражавале су се у Бугарској, да су Бугари страшљив, непатриотичан, утучен, пропао народ, који не заслужује, да се за њега пролива онолика руска крв и није способан да буде самосталан. За царским особама ово је поновио један добар део руске штампе. Да не ће после овакога увода „браћа ослободиоци“ доћи на послетку до закључка, да је за „страшљиве“ и „непатриотичне“ Бугаре најпасоносније, да Бугарска постане руска губернија?

Црна Гора као савезница Русије морала је на један миг Аустрије да новлачи своју војску из Херцевине и да скида своју застану са крвљу купљене Суторине. Да ли Русија није могла да сачува од тога своју савезницу Црну Гору, или је могла па није хтела?

Србија као савезница Русије не сме да пређе у Босну, јер би тиме задрла у сферу Аустро-угарских интереса! Да ли Русија није могла да спасе Србију од тако скупе жртве, или је могла па није хтела?

Руске полузваничне новине отворено говоре, како Србија не сме додиривати Босну, да не би расрдила Аустрију, а бечке полузваничне новине веле још и више. Оне веле: „У залуд Срби теже Призрену. Српски програм не ће се остварити. Против тога су већ предузете поуздане мере. Русија, сгупајући у рат, обвезала се, да ће чувати интересе Аустро-Угарске, за то и Срби не смеју сад преко Дрине.“ Дакле за то Срби сад не смеју преко Дрине? Дакле Русија се обвезује, да ће у српској Босни чувати аустро угарске интересе?! Лане је српска војска, кад је била сама, смела прећи у Босну, а сада, као руска савезница не сме. Уз то још бечке полузваничне новине отворено веле, да у Босни и Херцеговини не само не ће трпети никакву српску војску, већ ни устанак тамошњег народ, јер су Босна и Херцеговина њене (Аустроугарске) „natürliche Hinterländer,“ а цар Александар обвезао се, да ће чувати аустроугарске интересе. Па на што то излази на послетку? Русија цоном српских покрајина купује себи неутралност Аустро-Угарске! Је ли то ослобођење или продаја?! Наравно, конци дипломатских сплетака и ујдурама још су

скривени, али ми зебемо, зебемо јако за слободу и будућност балканских хришћана и не можемо, а да не зазиремо од „великодушних ослободилаца“ са севера.

Вели се — Русија је славенска држава, она не може да не буде пријатељ балканским Славенима. Да, али та славенска Русија поделила је с туђином славенску Пољску, па је предлагала Аустрији, да то исто учине и са славенским Истоком, са нама балканским Славенима.

Може ко рећи, да је то некад било, да је сад Русија друкчија, па јој је и политика друга. На жалост баш то није истина. Русија је на своме огњишту и сад деспотска, освајачка држава. Народ руски, који би једини могао бити несебичан помагач и савезник балканских Славена, и сад ништа не значи у држави и мало се разликује од турске раје. На челу стоје људи, који живе старим традицијама, терају стару деспотску политику и споља и изнутра. О томе би се могле писати читаве књиге и за нас Јужне Славене баш је неопходно, да што боље познамо Русију у њеној правој боји, јер само тако можемо сазнати који елементи у Русији могу бити наши искрени пријатељи. Ми у тој цели и износимо пред читаоце ову књижицу у српском преводу, од Ј. Ж., јер су у њој сами Руси објективно и лепо обележеним и то унутрашње стање Русије и њену спољну политику, и, нарочито, њено понашање за ове 2—3 године спрам нас балканских Славене. Писац ових чланака г. М. Драгоманов бив. професор кијевскога универзитета, и сам је Рус и велики пријатељ славенских народа и њине слободе. У Русији он је познат са својих ваљаних књижевних радова, нарочито са свога доброга познавања свију славенских народа, њиних књижевности и свију животних питања, с чиме се и у Русији, као и код нас, не могу многи похвалити. То све јамчи нам за истиност факата и тачност назора, развијених у овим чланцима. По своме политичком убеђењу г. Драгоманов припада оној групи људи, што је у Русији позната под именом „Украјинофили“ (малоруска народна партија). Украјинофили први су почели из Русије помагати херцеговачки устанак, и, у опште, показали се као најискренији и најразумнији пријатељи балканских Славене.

на. Кад су дипломате званичне Русије, у друштву с Андрашијем и Бизмарком, саветовали порту, да херцеговачки устанак угуши енергичним мерама, баш у то исто доба народна Русија — украјинофили — слали су људе и новац у Херцеговину, да потпомогну и рашире устанак. Ово је за нас врло поучно, и не треба да сметнемо с ума при оцењивању, ко је и ко може бити наш прави пријатељ и природни савезник.

За време српско-турскога рата г. Драгоманов био је уредник листа „Молве“ и у њему је увек паметно и поштено бранио интересе Срба и Бугара. Чланак: „Поштену ствар треба поштено радити,“ што у овој књизи долази на прво место, писао је г. Драгоманов, да њиме брани Србе и Бугаре од глупих нападаја г. Суворина, уредника „Нова Времена,“ који је, у друштву са неком својом новинарском „братијом“, изражавао „скромну жељу“ „да се све славенске речице слију у велико руско море.“ Због овога чланка руска влада забранила је новине „Молву.“ Остала два чланка писао је г. Драгоманов доцније и они су као продужење, објашњење и даљи развој оних назора, што су изложени у првом чланку. Сва три чланка скупа за чудо верно карактеришу политички строј данашње Русије, њену унутрашњу и спољну политику. По свему, што је у овим чланцима изложено, непристрасни читалац видиће, да од Русије — овакве каква је — ми неможемо очекивати никакво велико добро.

Ми не ћемо да будемо „тице злослутнице,“ али не ћемо ни да обмањујемо себе и друге претераним надама и прећуткивањем истине, ма да се то код нас некакo увукло у обичај, и сматра се као родољубље и политички такт и мудрост. Тако је лане „из родољубља“ омаловажавана војничка снага Турске, а прецењивана наша сопствена, па нам је то „родољубиво“ лагање било само од штете. Новине су писале: Србија је наоружала I, II и III-ћу класу острагушама и још јој 200.000 лежи у арсеналима, а међу тим наша II-га класа борила се с предњачама против Турака оружаних снидером и хенри-мартинијем. Свет нам рече: „гле кукавица Срба, сви су оружани острагушама, па опет не умеју ни да пуцају.“

А наш новинари онда ударише у одрицање својих сопствених казивање и рекоше: „наша II класа оружана је предњачама, а III-ћа кремењачама, па и тога нема доста.“

Лане је из родољубља трубљено по нашим и страним новинама, да је у Србију дошло 20.000 руских добровољаца, па нам је и то „родољубиво“ извртање истине само штетило. Свет рече: „Руси се само и боре у Србији; српска војска бежи и не вреди ништа. Руси, а не Срби, задржавали су Турке 4 месеца.“ А наше патриоте моралоше онда да одујмљују од својих патријотских лагања, да опровргавају сами себе, доказујући, да у Србији није било 20, већ само 3 хиљаде руских добровољаца; па још рекоше, да су само „непријатељи српски могли изнети, као да се у Србији поглавито Руси боре.“ Ето тако!... И на што све то личи?....

Никад не може бити корисно крити истину, па ма она и горка била. Није родољубље бити слеп или силом затварати очи пред суровом и непријатом стварношћу. А ако хоћемо без обмане да гледамо на садашњи положај, у коме се налази наш народ, морамо признати, да се ни од кога немамо никаквом особитом добру надати, већ нам се ваља уздати у се, ваља нам прегнути свом снагом, да нашом стварном вредношћу завојујемо себи достојан и неоспоран положај, као слободан народ на слободном балканском полуострву. Шта је вајда тешити се пустим надама: та ваљда Русија не ће нас заборавити и нама учинити криво? Та ваљда не ће? Али ако хоће? — шта ћемо онда? Хоћемо ли мирно стати и гледати како нам се кроји капа? Ако то не ћемо, онда би требали израније порадити, да будемо и кадри што год учинити, кад дође дан погађања и решавања судбе балканских хришћана.

Сви ми балкански хришћани имамо једнаке интересе: да сломијемо господарење турске државе и да постанемо слободни господари сваки на своме рођеноме огњишту. У овој општој целии могли би се сложити сви балкански хришћани. Јасан, слободоуман федералистички програм, којим би се поштено ујамчавали интереси и права свију балканских народа, могао би окупити око себе све слободоумније људе тих народа, а пропагандом тих отресети-

јих људи ући и у масу самога народа. Тако би сада слаби балкански хришћани могли постати моћ, силан фактор, с којим би морале рачунати господа дипломате, кад седну за зелени сто, да решавају нашу судбу. Оснажени једном општом жељом, балкански хришћани могли би тим својим једнодушјем да прибаве значај и поштовање своје гласу и својим захтевима. Не буде ли то, нас поцепане и завађене још ће више поцепати, и сваки балкански народ постаће по једно оруђе у рукама страних политичара интриганата, који ће нас туткати једне на друге, и помоћу нас самих убијати нашу општу слободу и будућност, растргнути нашу општу отачбину — Балканско Полуострво. О овоме треба добро да промисле слободоумнија људи међу јужним Славенима, јер су они позвани да буду покретачи и предњаци у овоме послу. Не надајмо се никаквом добру, ако пустимо, да се 3—4 наше дипломате боче с Европом и реше судбу балканских хришћана. У толико пре, што су те дипломате својом досадашњом унутрашњом и спољном политиком подриле себи сваки темељ и ослонац на народ и на слободоумније и родољубивије људе; дакле не умеју да прикупљају и уједињују снагу, већ је цепају и растрајају. Тако у Србији српска влада нашла је за нужно, да ослобођене браће отпочне укидањем свију домаћих слобода, да под штитом изузетнога стања тера личне и партајске освете, да сад утврђује бирократизам, који је поколебан слободоумнијом струјом за неколико последњих година, а све то само сеје узајмну мржњу, умањује нашу општу моћ и у овом тешком времену с нова оживљује оне гнусне и подле династичке сплетке, које су тако дуго трзале и гризле утробу мајке Србије, а од херцеговачкога устанка тако преступно квариле дело српскога ослобођења.¹⁾

1.) Потомство ће се изгрозити, кад преврне листове непристрасне историје, па види, како су општој ствари српскога ослобођења наносиле неизмеран уштрб ситничарске династичке сплетке, површио самољубље сујетних владара и злочиначке интриге претендента-пропалица. Босански устанак у корен је утучен поглавито тим сплеткама, где се сем агната београдске и цетињске владе јавно још и пробисвет П. Карађорђевић, срамни потомак славнога претка, са неколико швиндлера и протува, да и он буде на мети, кад се буде делила босанска круна. Све ове гнусне сплетке смеће су устава и тиме учиниле те је наша Босна можда за навек изгубљена.

Не владе, не 2 - 3 дипломата треба да буди преставници балканских хришћана и решачи судбе њине. Ван влада, ван званичних и фалишних преставника народних треба слободоумни, независни родољуби да склопе чисту народну партију, која би се узвисила над династичким сплеткама, над глупим и у ово време преступним партајским задевицама, над ситничарским, плитким самољубљем увређених ауторитета и историјских развалина, па имала у виду само и само интересе народа. Јасно опредељен и и слободоуман програм балканске федерације скупио би око себе све слободоумније људе. Око тога програма за постизавање најближих цељи, у којима би се за цело могли сложити сви искрени родољуби, склопила би се бар привремено силна народна партија, да буде стражар наших права, наших интереса, наше слободе, будиља и покретач народа у овом судбоносном времену, где неколико неумешних и сујетних бирократа могу да убију сву нашу будућност.

Ако се свесни родољуби нису са свим уцрли, они ће промислити о овоме и учинити све што се могне за осигурање народне будућности. Али пре свега ваља без обмане оценити прави значај, вредности и поузданост главног фактора, с којима смо упућени да деламо заједнички на политичком и бојном пољу. Јер:

„Einen Wahr verlieren macht weiser als eine Wahrheit finden.“

Нови Сад 18. ДЕЦЕМБРА 1877. ГОД.

П. Тодоровић.

I.

Поштену ствар треба поштено радити.

У нашем чланку: „питање о опадању наше печатње и т. д“, који је наштампан у 56 бр. „Молве“, ми смо споменули и понашање наше периодичне штампе спрам славенскога питања или, боље, спрам питања балканског. Том приликом морали смо рећи о нашим новинама ово: „само да црвениш од стида, кад их читаш: ни знања, ни појимања, ни достојанства! Од разумевања узајмних веза измеђ унутрашњих и спољашних питања нема ни трага; и готово сва факта, која се саопштавају, црпе се из бечких новина!“

Овакав суд могао се учинити сувише оштар, а последње речи и — неистините. Ваља нам рећи, да је чланак наш написан три месеца раније, но што је печатан, а тада наше новине нису имале готово ни једнога дописника у балканским земљама, већ су све прештампавале из „Politische Correspondenz“. Од тога доба ствар се мало изменила, али више по форми, но по садржини. Ни за јоту се не може умалити наш главни прекор: да наша штампа није спремна ни да размишља о славенском питању, а камо ли да руководи његово решавање.

Последњих месеца у нашим се новинама појавило много подлистака, уводних чланака и дописа о Србима и Бугарима, али то је готово све било пабирчење из енглеских, француских и немачких књига; чак су и уводни чланци писани по чланцима из „Revue des deux Mondes“. У највећим нашим журналима једва се могу наћи три-четири чланка, који су у неколико самостално израђени. Шта више, код нас још нису преведени ни ови бољи списи о балканским Славенима, који су у последње време изишли на западним језицима, а овамо једнако се више на себични, славенождерски Запад!

Ми врло жалимо, што нам није на руци једна од последњих књига „Гласника Српског Ученог Друштва“ за 1874 год, у коме се налази библиографија страних списа о србо-хрватима за 1873—74 год. Из њега би се видело, колико је таквих списа донео „трули Запад“, а колико Русија. Не цео „трули Запад“, већ једина Француска претекла нас је! Овај покрет у корист Славена, који се сада види код западно-европских народа само је спољио појављивање онога наравственог рада, који је вршен у западно-европској науци и литератури за време последњих двадесет година. Наша штампа то не схваћа, она тај покрет не разуме, па га с тога и назива час „себичним рачуном да се ствар зграби у своје руке“ час „променом западне политике спрам Русије (!) славенофилством“, трпајући тако у један кош са Хомјаковом и Погодином — и Гелдстона, и Форстера, и самога Гарибалди!

Русија је славенска земља; њој није било потребно да мења своје расположење; а, међу тим, дошло је, да наши писци компилирају западне књиге, а наше новине и њини дописници поскакују за „Daily News-ом и другим синовима шпекулативне и лукаве Енглеске. Истина, сада већ има доста наших добровољаца у Србији; и ма шта их тамо водило, нека им је част и поштовање, јер су они понели, да заложу тамо своје главе, којих, као што се зна, у свакога човека има само по једна. Сада је скоро сваки писмен Рус-добровољац готов да буде дописник из Србије. Али се ту баш и показује сва неспремност руског друштва, да расправља славенски живот. Види се, да су догађаји изненадили руско друштво.

Врло је карактеристично то, што су се Руси упутили на помоћ Србима готово годину дана после њеног устанка, па и то све у кнежевину Србију, а не у Црну Гору, у Херцеговину, Босну, Бугарску. Исто је тако карактеристично и то, што су први руски добровољци и дописници у Херцеговини припадали украинској омладини, или сасвим противном полу руске интелигенције: уредништву реакционарних новина „Руски Мир“, које је дало и главно-командујућег и генерални штаб Моравској

војсци. Овај стицај постаје још већи тиме, што су се пред сами херцеговачки устанак, чији је значај престоничка штампа у почетку превидела, од свију наших новина славенским стварима највише занимало; једне украинске новине „Кіевскій Телеграфъ“, које је доцније влада забранила и двоје реакционарне новине („Гражданинъ“ и „Русскій Міръ“), које сва домаћа питања решавају у противнародном смислу. Центар престоничке штампе и њени левица ћугали су о Славенима; — о њима су говорили само престоничка десница и провинцијална крајна левица!

Сада сви говоре и сви пишу о Славенима т. ј. о Србима и Бугарима. Али и ту се потврђује истина, да у природи нема скокова; за два дана не можеш добити ни знања, ни свесних симпатија, ни правог тона, којима да их изражаваш. У овим свечаним тренутцима ми нећемо да будемо заједљиве педанте; али ћемо навести неколико погрешака наших брзоплетих слависта и славенофила само као пример, да и овај случај потврђује речену истину.

Тако је један дописник послао такав извештај о кретању Черњајева, који мора да задиви свакога човека, који зна географију Балкана, — он вели: „Черњајев се креће Софији и рекогносцира спрам Видина“! Тако су се троје новине читаве три недеље препирала о томе, да ли треба помагати Србима, или не, имајући у виду социјалистички карактер „Омладине“, а нису знали, да су сицијалисте и омладинци у Србији две разне партије.

Тако се један познати вештак, који је изучавао Србију са артистичке стране, изразио у новинама, да Срби мало личе на Славне, да Српкиње не представљају тип славенске лепотице и да Срби носе накакве особите широкe, кожне појасе. А међу тим ови појаси почињу се појављивати на источној страни Карпата, међу малоруским горшгацима, па се простиру — ширећи се све у обиму — до Јадранскога мора, т. ј. посе се у најстаријим славенским земљама. Очевидно је, да је даровити вештак саставио свој појам о славенству по оближним петроградским селима, не пролазећи ни Чухонке, које сигурно

служе за узор „славенске лепотице“ у петроградској академији вештина. Данас сам прочитао у једним новинама, у чланку о историји балканских словена следеће: „Од тога доба (т. ј. од завојевања турског) изчезава баснословни јунак српских народних песама, племенити и јуначки Марко Краљевић.“ А, међу тим, Марко Краљевић припада колену, које је срећно преживило поразу на Косову, и чини још многа славна дела, служећи турскоме султану. Узгред се може рећи, да је сумњива и племенитост овога јунака, кад се сравни са другим јунацима и јунакињама из српских песама. Довољно је да се спомене само његово вероломство спрам ћерки арапскога краља, која га је из тавнице ослободила, а особито његов башибозучки поступак са сестром Леке, што није хтела да буде његова жена. Но доста!

Неспремност наше штампе за расправљање славенских ствари показала се не само у ситним погрешкама, већ је више пута и основно питање тако погрешно постављано, да се мора страховати за корист, коју би требало да извуку из овога силног покрета и Славени и Русија.

Тако, пре свега пада у очи жестима, с којом се изговарају речи „Европа“, „Запад“, као нешто мрско, противславенско. Питање човечности, питање народне слободе ставља се, чудним начином, у уске племенске и вероисповедне оквири. Ми не ћемо да клањамо пред Западом, особито ако за његове претставнике узмемо дипломатију; али врло добро знамо и сво оно зло, које је нашем унутрашњем развијћу, што је од значаја и за целу славенску ствар, учинила мржња на запад и онај „источни“ национализам, под којим се згодно скривало све, што је назадно и обскурантно. За што васкрсавати ону фразеологију, за коју се мислило, да је на векн закопана под бредима Севастопоља? Можда је код неких грдња на Запад и његову себичну дипломатију, само *façon de parler*. Али се мора признати, да је Исток исто тако као и Запад допустио, да се учини сеча по Бугарској. Прост се народ о тој ствари изражава много разумније: „за што наши то гледе и трпе?“ — пита он. Свакојак

кривицу Запада смањује и то, што је за време, док је једна половина његова допуштала турска свирепства, друга их је испитивала и објављивала целога свету, па и нама.

Можда опет какав *façon de parler* или тачан рачун лежи у основи постављеног питања о неопходности, да се помаже Србима из државних интереса, ради војене славе и части, — и, шта више, због изгледа на отварање за нас нових пијаца, па чак можда и нових губернија. Погледаш, а у по некое се тек омакне фраза: „све све, али је руска слава и част најпреча“ — или — „а, право, у Цариграду ће се много боље живити но у Петрограду“. А мало, мало, па се тек појави и незадовољство са Србима; „зашто се они сасвим не одреку самосталности“. Дакле, то није само *façon de parler*, — но под свима тим фразама о славенству код неке господе лежи традиционална жица Ивана Калите и Аракчејева, а такве тежње обећавају врло мало добра за будућност и нашу и славенску. Ако би све ово било из финог рачуна, да ће се по јефтину цену куповати српске овце, македонски дуван и земље на обалама Јадранског мора, онда је овај начин још опаснији за будућност како славенску, тако и нашу.

Свежу, нову, поштену ствар ваља постављати на свежу основу и доказивати га чистим аргументима, а не подлагати га под застареле, често болесне инстинкте. Ако ико, то зацело књижевници треба да су у овоме случају идеалисте, т. ј. треба да им је драго васпитање друштва у смислу извесних идеја, — што је од огромнога практичног значаја. Није то свеједно, у име какве идеје и под каквом заставом хоће да се помаже Славенима, јер ће излаз дела и његове последице одговарати тој идеји и застави. А друго, поред свега тога, што ћемо се ми управљати по старим идејама, опет отуда не ће бити никаквих практичних резултата, но ћемо само оживити из мртвила оно, чему је суђено да умре. У оба случаја нама не ће бити лакше но Турцима.

Последњи бројеви „Новог Времена“ доказују, да о овоме врло мало мисле баш она господа, која највише

лармају о нашој помоћи Славенима, и да баш та господа — као навалице — највише раде на томе, да сведу на нулу разлику измеђ питања српског и ташкентског. Узмимо н. пр. чланак из 201 бр. у коме се разлаже мишљење „Daily News-a“ о питању: шта да се ради са балканским полуострвом? Наше новине, налазе ли мање ни више, но да „из неразумевања ми Руси умало што нисмо признали за своје савезнике енглеске либерале“, и да су „за руску политику на Истоку виговци много опаснији противници ноторијевци. Па шта је то? — запитаће читалац. Какво су откриће учиниле петроградске новине?

Изази, да енглеске либералне новине желе, да се од Турака одузме сва власт над балканским хришћанима, па да се образују хришћанске државе, које ће бити потпуно самосталне или вазалне византијском, хришћанском цару. Мислило би се, да ништа друго не желе ни петроградске новине; оне би зар могле, прама својој веће или мање либералности, да измене једну или другу политичну форму у том пројекту и ништа више.

Ал није тако! Петроградске су новине баш у томе пројекту угледале непријатељство спрам Русије. Видите, оне, као санџим, назире, да пријатељство виговаца спрам Срба и Бугара „није без рачуна“, јер се они старају, да на балканском полуострву образују државе, које би биле „послушно оруђе у рукама Енглеске“. А шта хоће наше новине? Бог зна! Једном веле, да Русија помаже Славене не за свој интерес, и коре виговце, што имају корисне цели; други пут говоре „о образовању славенског савеза под хегемонијом Русије.“ Изази дакле, да су нам виговци за то непријатељи, што нам конкуришу у делењу балканскога колача! „Ново Време“ може рећи: Daily News отворено говори, да је система јаким хришћанских држава на балк. полуострву најбоља ограда од „умишљених планова Русије“. — Да, ето, ви сами велите, да су ти планови „умишљали“, па докажете онда, да су их непријатељи Славенски измислили, говорите о не походности, да се Славенима помаже без себичних интереса и побуђујте и друге, да се задовољавају безкорисном улогом. Некада се г. Суворин смејао московским славено-

филима, а његова карактеристика Погодина спада у његове најбоље литерарне производе. Али су се у оваким случајевима московски славенофили и сам Погодин показивали и искренији и тактичнији. На планове, да се на Балкану образују независне државе, као ограда од освајачких намера Русије, они су одговарали просто: „радите само, господо, само истерајте Турке, а после ћемо већ видети, да ли су нам Срби и Бугари пријатељи или не“. А повине г. Суворина напомињу сада ону анегдоту о лудаку, који је о другоме овако говорио: „овај лудак уображава, да је он хинески цар, међу тим, сав свет зна, да сам ја хинески цар!“ Кад је тако, онда се не треба чудити, што се неко у Европи, који Славенима искрено добра жели, плаши од „безкоришћа“, што га исповеда „Ново Време“, и што по неки Србин, примајући из невоље помоћ од ових новина, помисли у срби: „са Сувориновцима се дружи, али камен под пазухом држи.“ Остављамо читаоцу, да пресуди, колико су пријатни и угодни оваки „братски“ одношаји.

Други пример још непријатнијега распаљивања рђавих инстинката преставља чланак „не одричимо се Бугарке“ у 203 бр. који је потписао сам г. Суворин. Ту осим жеље, „да се Енглеска не пусти на наше место“, стоје и следеће речи, које заслужују да се на њих пажња обрати. „Ни један народ на балканском полуострову није нам тако близак, као Бугари; ни један нам није тако наклоњен, као они. Бугарски је језик готово руски језик — и што се више буде развијао, то ће се све више приближавати руском језику. Готово у свима бугарским школама обвезно је учење рускога језика и ви ћете срести силество Бугара, који знају руски, док је знање руског језика међ Србима — велика реткост. Бугари теже да сједине свој правопис са руским, а Срби — да га што више самоостално развију. Бугарски су добровољци са усхићењем говорили о томе, како ће они имати рускога кнеза, како ће руски језик бити општи дипломатски језик за све Славене, међу тим, Срби би желели, да такву улогу даду своме језику. Бугарска је интелигенција сва на страни Русије“. . . .

Кад читалац све ово прегледа, запитаће прво: „дакле, шта хоћете ви: да не пустите Енглеску на наше место? т. ј. да сами заседнемо у Бугарској? У каком смислу ви не желите „одрећи се Бугарске?“ Или је узети за се, или јој само помоћи, да постане Бугарска? А ко вас је опуномоћио, да нудите Бугарску коме му драго? Бугарска је интелигенција, да богме, „на страни Русије“. Али питајте је за што је на страни Русије? За то што мисли, да је Русија „на страни Бугарске“, а — пре свега — бугарска је интелигенција на страни Бугарске. Па то је, ваљда, сасвим природно!

Даље, сви аргументи, које наводи г. Суворин као доказе, да се „не треба одрећи Бугарске,“ такви су, да у њима лежи клица најжалоснијих неспоразумења — ако не и чега горег. Чудно је, да је све, што се овде говори о Србима, сасвим слично са речима руских официра, који су отишли у Србију, а које је отуда Черњајев морао да прогони, као поручика Живновског и т. д. — „Ја сам дошао, да вас ослобођавам од Турака, а ви, уље једне, у 11 сати ракије не дате!“ — вели Шчедрински јунак. — Ја сам дошао, да вас ослобођавам, а ви свој правопис по вашом а не по мом језику дотерујете — тужи се г. Суворин. И заиста, поручик Живновски и разложније доказује и мање је опасан за Србију, но г. Суворин.

Даље — све, што Суворин говори о Србима и Бугарима, или нема никаква значаја, или је сасвим неистинито.

Ми, да богме, не сумњамо, да су неки бугарски добровољци с радошћу говорили г. Суворину, како ће они добити руског кнеза. И ми смо слушали од Бугара, да тако што желе. Али то нема битног значаја ни за Бугарску, ни за Русију. У Грчкој је краљ из данске династије, а у Шведској из Француске, па то нема неких особитих последица, нарочито после два-три поколења. Особито за журналисту, династично питање не треба да има никаква значаја. Истина, наше журналисте, још од 1867 год. од славенских ручкова у Москви и Петрограду, по некад са апетитом говоре о питању, које је још мање важно: „о будућем дипломатком језику славенском“.

То је запета најзалудније питање. Цео свет служи се у дипломатисању француским језиком, па од тога нити је коме топлије, нити ладније. Ми не можемо да верујемо, да је икакав озбиљан и паметан Србин изјавио г. Суворину жељу, да се српски језик узме за дипломатски славенски језик. Озбиљнији Срби криви су за нешто друго; криви су н. пр. за то, што сметају народу у источним — влашким и бугарским окрузима кнежевине Србије, да се образује на своме језику; криви су, што „посрбљавају“ своје „покрајине“. Али су исто тако криви и неки Бугари, кад говоре, да је некада и Београд и Албанија спадала под Бугарску. Што се Бугари не могу кривити, да су „побугаравали“ своје покрајине, то је само за то, што још нису имали у својим рукама државну власт. Све то показује, да су болести садањих великих држава заразиле и мале народности, које још ни своје државе немају. И ако је ова болест врло озбиљна, питање о дипломатском језику — ствар је најбесмисленија у свима односима. Дипломатски језик не значи језик унутрашње администрације, суда, цркве, школе, штампе... Јако се вара г. Суворин, ако мисли, да Бугари желе дати рускоме језику такав значај у својој земљи.

У осталом, он се сасвим вара у свему, што је говорио о бугарском језику, о бугарској и српској литератури и односима њиовим спрам руског језика и литературе.

Тврђење, да је бугарски језик готово то исто што и руски, може само да изазове осмејак. Познато је, да је у бугарски језик још одавно унесено много турских речи; да је сада, кад још нема доброг бугарског речника (бугарско-француски речник Богорова није ни за што), врло тешко владати бугарским дијалектима, чије речи по каткад и сами Бугари не разуму.

Ми то знамо из сопственог искуства, које смо поцрпили, занимајући се врло много са зборником врло дивних песама македонских Бугара, и из познанства са дунавским Бугарима. Познато је, да су граматичне форме бугарског језика врло променљиве. Сем тога, осталим је Славенима мучно разумети бугарски и због члана, који се ставља на крају речи, особито измеђ придева и име-

нице. А г. Суворин смело тврди, да је бугарски језик готово то исто што и руски! Ево н. пр. неколико врста узетних на доват из прве бугарске књиге, која нам је при руци То је „Българскій народенъ сборникъ. Събранъ, нареденъ и издаденъ отъ В. Чолакова. Болградъ. Въ. Печатницу-гу на Централно-то Училище, 1872, стр. 258: Единъ чвѣкъ еге си каралъ една кола сырене, като вървѣлъ по путь-о си, намѣрилъ една лѣспца, лѣгнала на путь-о. Човѣк-о чинилъ, че е умрѣла, та я земалъ и турилъ я на кола-та си и т. д.

Је л' истина? готово сасвим као и руски. С тога не ћемо ни преводити! Па и правопис је баш руски, сигурно за то, што је сачувано њ, које су Срби избацили. Несрећа је само, што ово њ код Бугара не значи то исто што и код Руса!

Па кад је бугарски народни језик тако мало сличан са руским, што се из наведеног примера види, онда би за Бугаре била највећа невоља, кад се њиов књижевни језик не би приближавао народноме, већ рускоме, као што г. Суворин претсказује. У осталом то би била не само невоља, него и право чудо, — и ми смемо рећи, да ово претсказање сасвим противречи и историји бугарског препорођаја и ономе, ште се сада ради у бугарској књижевности. Читаоца упућујемо на најважнији бугарски часопис: „Пермедическо списание на българско-то книжевно дружество“, где је штампан превод Гогољевога „Тараса Буљбе“ и предговор преводиоца, који се жали, што „бугарски писци пишу онако, како су од мајке научили, и што руски језик притискује јако бугарски. Преводилац сам вели, да је руске и црквено-славенске речи употребио само тамо, где није нашао добре речи у своме језику, а да није парадирao са страним речима, већ је узимао само оно, што је сагласно са духом бугарскога језика.

Услед те жалбе редакција примећује: „не би несрећа била, кад би бугарски писци писали онако, како их је мајка научила (преводник је канда хтео рећи: како му драго), тада би народ разумевао оно, што ми пишемо, док се, међу тим, сада, благодарећи упливу разних граматика, не пише онако, као што се говори, и наши

очеви и браћа не разуму језик, којим ми пишемо.“ Ми-слимо, да управо нема разлике између редакције и пре-водиоца, јер и овај мисли, да језик треба изучавати „у самој гњезди његовој“, у народу. У тој цели редакци-ја и штампа народне песме и приче. Наравно, међу бу-гарским и руским језиком има неке племенске сличности, али су опет то два засебна језика. Ваља нам рећи још то, да су готово сви сарадници бугарског журнала, као и најважнији чланови и помагачи друштва, што га изда-је, образовани у Русији, и да, при свем том што су при-јатељи Русије, раде у правцу, који отклања „притисак руског језика над бугарским“. Па у XIX. веку и не може се другчије радити, до да се литературни језик приближава народном. Тако раде и сами Руси, и тај њихов рад има великог утицаја на Србе и Бугаре. Бугари сада управо ступају на онај степен, који су Срби прошли у епохи Вука Караџића.

То је врло интересно питање; но ми не можемо много говорити о њему, већ ћемо га изложити врло укратко У последње време цео православни славенски свет не приближава се више формалном литературном панславизму, већ, баш напротив, — удаљује се од њега. Некада су Срби, Бугари, Малоруси и Великоруси имали јадан општи књижевни језик — црквено-славенски. Ма какво да му је порекло — старобугарско, или хорутан-ско, или друго. Већ у средњим вековима, свако племе почиње да меша у тај језик своје месне елементе, и тако почиње да се одваја из јединства. У сред овога процеса, Срби и Бугари потпадоше под турско господ-ство. Развијше њине књижевности заустави се. Али се код руских племена продужио тај процес одвајања од јед-нообразног, општеславенског књижевног језика. Већ у XVI. в. у јужној Русији јавља се потреба, да се еванђе-ље преведе са „бугарског на мову руску“ т. ј. на мало-руски. Као споменик ове тежње јавило се тако названо „Пересопницко Еванђеље“. Ова „мова руска“ још није била чисто народна, већ славено-руска, као што се звала у XVII. и XVIII. в. а у Галицији још и у XIX. в. На исти се начин у Великој Русији образовао славено-

руски језик, из црквеног и месног народног језика. Оба ова славено-руска језика врло су се много држала црквеног, с тога се разлика међ њима мало опажала, па су тако неки Југо-Руси могли писати велико-руским језиком, не напуштајући свој кијево- или чернигово-славенски језик. Реформа Петра Великог, која је административним путем ушла у Великој Русији оно, што је у Малој Русији још раније било учињено, а поред тога и крајна државна централизација превукла је много образованих Мало-Руса у престоницу. Услед тога су се два славеноруска дијалекта смешала и основала данашњи књижевни руски језик, у који се доцније све више сливала местна великоруска стихија. У то доба почињу да се оправљају Срби, а за тим и Бугари. Неки од првих радника на српском препорођају образовали су се у Русији, већином у Кијеву (н. пр. Раичъ.) Готово сви они имали су црквеноско образовање. које су црпили из црквене литературе на славено-руском језику, који се својим црквеним елементом приближавао старој српској писмености и цркви, која је остала као једини представник националности. Можда се и малоруска стихија, која је доста блиска српској, лако прилагођавала ушима првих почетника српског препорођаја, те су они с тога у нову српску књижевност уносили прилично славено-руских речи и облика

Међу тим у Русији местни народни елементи све су више истискивали црквени и славено-руски језик. Карамзин, Пушкин, Крилов и школа филолошка уносили су све више великорускога елемента у књижевни језик. То је изазвало сличан покрет у Малој Русији, у виду украјинске народне литературе. То се исто вршило и у Србији, услед развијања светске литературе, народног образовања, раширења европских научних идеја о језику и народности и демократских друштвених идеја. Српска књижевност, језик и правопис постају живљи, народнији и тиме се одвајају у карактеристичну форму. Тим су путем пошли и Бугари, и не само, да се не ће натраг вратити, као што неки очекују, но ће још смелије поћи напред, јер сада нема таквих живих људи, који би хтели

да пишу нешто, што „не ће разумети њиве матере, очеви и браћа“.

Тако, дакле, излази, да су све наде, на формални књижевни панславизам — руски или други — основане на илузијама. Ово је немогуће за православно славенство; за друго, још више. Но реални панславизам не губи ништа од овог процеса књижевног одвајања сваког племена. То се опет може доказати на Србима и Бугарима.

У књижевности Срби су се неповратно одвоили у особени тип, они пишу језиком својих народних песама и прича, не водећи бригу о томе, да ли тај језик разуму дописници руских новина, или не; већ се труде, да тај језик буде разумљив српском народу. Али Срби знају сада малоруску и руску књижевност боље но пређе, кад су се држали више славеноруског језика, кад су писали ј, њ и друга непотребна и нелогична писмена, што се налазе у руском језику. Управо у последње време на српски је језик преведена маса списа из руске литературе. Тако је баш за време рата у „Србадији“ излазио превод „Затышь“—а од Тургенева, а у подлистку значиних „Српски Новина“ превод „Обломова“.

Наши славенофили, који се још заносе религиозним и националним заблудама, требало би да обрате пажњу на то, шта преводе Срби на свој језик с рускога и других европских језика. То су све ствари, које мало личе на „Посланија“, што их славенофили шаљу Србима. Тако на пр. Срби преводе „Ревизора“, „Мртве Душе“, песме Лермонтова, романе Тургенева „Шта да се ради?“, Чернишевскову економију, чланке Нисарева, Доброљубова; а с малоруског: песме Шевченка, приче М. Вовчка и Феђковића; са западних језика: „Живог Исусов“ од Ренана, списе Мила, „Постанак видова“ од Дарвина. Управо рећи, српска публика поступа исто тако, као и руска, која се сећа фразеологије славенофила само у парадним случајевима, а обично увек радије чита Шchedрина, но Хомјакова. А где има више „рускога духа“, да ли у литератури свакидањег живота, или у парадној? — о том не треба ни говорити. С тога мислимо, да ће Срби још боље сазнавати живот своје „браће Руса“, кад почну

читати на своме језику списе руских писаца, који су сликали свој домаћи живот.

У колико су се Срби више упознавали са руском књижевношћу, у толико су њине симпатије спрема Руса више расле, и ако су свој јзик одвојили од старог рускога књижевног језика. Но, разуме се, изменили су се предмети симпатија, па су и саме те симпатије постале разумније. Ове српске симпатије превиђају, а налазе сасвим противна осећања они људи, који су готови, да рекну Србима: ми смо дошли да се боримо за вас, а ви!!! Од њи се не разликују ни они бољи људи, који за символ вере у нашим одношајима спрема Славена узимљу московску посланицу. Ствар је у томе, што се Срби сада критичкије понашају спрема нашега живота но пређе. Управо, Срби чине исто, што радимо и ми после Гогоља. На тако и треба да чине, пошто су усвојили нашу повију после-гогољевску књижевност. Многи се кидају и за то, што је наша новија литература и утицај западно-европских научних и друштвених идеја произвео код Срба такво расположење. Наши Славенофили виде у томе расположењу антипатију спрема Русије, и веле, да су Срби то расположење изнели из париских и бечки каџана, а Запад га је у њима распирио. Али ко се задуже време упознавао са српском књижевношћу и српским друштвом, тај је морао увидети, да се баш они Срби највише одликују жарким симпатијама за руски народ и његов напредак, који се критички понашају спрема нашега живота и државнога поретка. Они престављају тип људи, који су највише слични са нашим образованим људима, и који су најбоље очували тип човека, или ако хоћете тип Славена. Напротив, они, који су одма готови да вам продеклаују и пропоју о „моћној Русији“ и да оспу грдњу на њене „клетвике“, ти баш и гледе на званичну и незваничну Русију очима „Neue Freie Presse.“ Бечке новине, и ако ову ствар знају само по чувењу, опажају је њиније, но наше новине, које немају ни знања, ни опажања. Док су наши грдили српску омладину и социјалисте, и београдску интелигенцију, која је из париских и женевских каџана изнела мржњу на Русију, „N. Wiener

"Tagesblatt" жалио се, да је српска омладина и социјализам нови вид руских интрига на Истоку, па је на овако куриозан начин набројао те руске интриганте у Србији: „Српска младеж дознала је пре за имена Бакунина, Чернишевскога, Гагарина и Павлова, но за Бебела и Маркса“. ^{1.)} Ма да су, из непознавања, стрпани у једну групу људи разнога правца, ^{2.)} опет за то бечке новине боље опажају на наши славенофили откуда излазе симпатије између српске и руске интелигенције. Хоће ли коме бити пријатно или не, али требало отворено рећи и знати, какви су људи преставници српске интелигенције и ми смо то ево рекли.

Не говоримо о српском народу, за кога неки наши дописници веле, да је противположан српској интелигенцији и да је испуњен симпатијама спрема Русије. Тај добри народ полаже наду на Русију, као на снажну државу, која ће му помоћи, да надбије Турке, као што је пређе полагао на Свету Римску Царевину — но даље не иде, јер даље о Русији нема појма. Било би сасвим чудновато, кад би се претпоставило, да је српски народ „одан Русији“ из не знам каквих идеалних обзира, „за наше лепе очи“, особито пошто смо их корели, што највише воле „своју кућу.“

Као што рекосмо, Бугари тек ступају на онај пут, којим Срби смело иду већ од 30—40 година. Бугарски се препорођај почео за неколико десетина година доцније, — бугарска интелигенција још се налази у периоди емигрантског васпитања и занимања. Бугарски се радници уче, а многи и живе у Аустрији, Русији и Румунији. Са румунским нисмо познати; но аустријски и руски Бугари већином су слични са типом бечког „биргера“ или одеског и московског трговца, — и заиста се могу учинити симпатичнији но Срби, али само онеме, ко се у животу уираља по начелу: *parcere subjectis et debellare superbos*. Бугарски је књижевни језик мање одвојен од староцрвенских и староруских традиција, али је код Бугара

^{1.)} Бакунин и Чернишевски руске су социјалисте, а Бебел и Маркс — немачке. Прим. прев.

^{2.)} Гагарин и Павлов нису социјалисте.

Прим. прев.

и изучавање свога народа тек отпочето. До сада има само једна добра бугарска народна песмарица од Миладиновца (зборници песама од Венелина, Дозона и Верковића — рђави су). Још нема речника бугарског народног језика: кажу, да је такав речник почео штампати у Цариграду калуђер Неофит, пред почетак садањих немира. Речник Богор ва баш за то и певала, што је рађен по системи, која се може допасти нашим славенофилима. Место да је скупио речи из народног језика, Богоров је узео руско-француски речник Рајфа и изабрао речи, које су му се учиниле да су бугарске, друге је превео на бугарски — и бугарско-француски речник био је готов! У том ћеш речнику наћи: хирарга — *la chirarge*, сифилис — *le siphilis*; наћи ћеш: сибирска бјлка — *le petit-gris*, али не ћеш наћи ни једне турске речи, која је ушла у бугарски језик, нити целе масе славено-бугарских речи. Са овим речником не можеш читати никакву бугарску књигу, а особито бугарске народне споменике.

Али не треба мислити, да је стота бугарско друштво боље познато са Русијом и руском литературом. Ми не можемо да верујемо сведочби г. Суворина, да има више Бугара, који знају руски, но што има Срба. Можда се он више сусрегао са бугарским емигрантима. Свакојакo, Бугари су много мање познати са великоруском и малоруском литературом, но Срби. Колико знамо из личног проматрања, из бугарске библиографије од Јиречка и његове историје Бугара, на бугарски је језик преведено неколико песама Шевченка, „Тарас Буљба“ Гогоља и неколико школских књига (н. пр. Општа историја Илковајскога). То је све, што је у неколико вредило да се преведе.

Од Бјелинскога је преведена слаба ствар — о васпитању; а некакав одески Бугарин трошно је време и новац на превод и штампање „Ивана Вижикина“ од Булгарина. Као што се види, Бугари мало читају руске књиге и у оргиналу, иначе не би писали диалоге и стихове штилом, којим се писало до Карамзина, а утицај нове европско-руске науке и литературе јаче би се опажао и на бугарским списима. У осталом, има већ Бугара, који добро разуму недостатке и назадак своје књижевности,

која је сасвим неизбежна при овим несрећним условима, у којима се налази бугарски народ.

Разуме се, цела ова разлика између српске и бугарске књижевности само је последица разлике политичког стања код Срба и Бугара; и ако се Бугари ослободе толико, колико и Срби, брзо ће их достићи у свему, па и у познавању руске књижевности. Осим тога, они ће тада зближити своју књижевност са својом народношћу, т. ј. поћи ће управ противним путем, но што очекују површне панслависте. То ће бити неизбежно, — па била Бугарска вазална кнежевина, или самостална царевина, или дунавска област руске империје. У првом случају, наше ће панслависте оплакивати неблагодарност некакве софијске или триовске интелигенције, и кривиће је, да је потпала утицају париских и бечких кафана; као што са да коре Србе, а у последњем случају прво ће измислити, а после и створити „бугарски сепаратизам“, као што чини сад с Малорусима. Али су закони природе непобедни, и само је онај политичар мудар, који их познаје. Рђаву ће услугу учинити штампа нашем друштву, ако му не објасни те законе у славенским питањима, него их још — можда из добрих намера — замрси.

У опште узевши, наша штампа далеко је од тога да буде на висини свога позива у садањем тренутку. Једни доказујују, да садања борба Славена није њина ствар, јер се води за старо начело народности, и заборављају, да у историји постоји неизбежан ред начела, који чини, да је Србин и Бугарин, док се не избави од Турака, глуп за све друго, сем за питање о свом избављењу. Други објашњавају ову борбу Срба са Турцима сасвим старинским тесногрудно-националним и религиозним побудама, и тако управљају друштвене инстинкте оним правцем, којим не треба да пођу. У опште, ретко се ко од наших новинара труди, да из садашњих догађаја, који се у историји често не појављују, извуче сву суму васпитног утицаја на друштво. С тога ако и буде овога утицаја, то ће га бити сасвим услед органске везе појава, а никако не услед свеснога понашања спрам садашњости и будућности.

Штампа наша није се старала да обележи разлику

нашег понашања у српско-турском питању од свију других спољних државних питања; већ као намерно поводом Срба спомиње Ташкент! Наша штампа до сада није још ни реч изабрала, којом да називље ово питање, о коме се спор води. Још се није сагласила, какву девизу треба дати друштву, које на рад позива: да ли, да се руско оружје увенча новом славом, — или да се ислам покори, — или да се својима помогне... Више по суштини догађаја, но по свести штампе, највише се спомиње; „наше бију“! Али треба рећи, које „наше“ и у каквом смислу „наше“! Да л' људе, народ, хришћане, православне, или Славене? Ово питање није сасвим без значаја; у Бугарској су и православни Грци помагали, да се Бугари бију. Још је од већег значаја питање: каку општу идеју желимо да однесу наши добровољци, који су пошли да „бију Турке“, и она маса народа, која за то дело новац даје. Ако се овака општа идеја у делу не покаже, то ће се половина наше крви узалуд пролити, баш и ако би се Србија из кнежевине у краљевство претворила!

Поред речи: „за крст частни!“ ставља се најчашће: „за Славене!“ Да, Срби и Бугари (којима до сада још није учињена никаква стварна помоћ) Славени су; али штампа наша сама себе мистифицира, кад садање своје расположење назива „славенофилским“. Та осим Срба и Бугара има још Славена! Редом — са истока — од Великоруса, који састављају језгро руске империје, па на запад ређају се: Малоруси (у Русији и Аустрији), Пољаци, Словаки, Чеси, Лужичани, Словенци, Хрвати — скупа много више но што има Срба и Бугара. О њима наши новинари ништа не говоре, нити мисле да своје опште фразе о „славенском питању“, „нашој мисији“ и т. д. доведу у сагласност ма с каквим програмом рада, па ма само и почесног, али са опште славенским карактером.

Исто би тако било нужно, ако не баш за практичан рад, а оно бар за васпитање друштва, да се израде општи појмови о славенском ослобођењу, како у целини, тако и за сваку славенску народност одвојено; и да се јасно обележи, шта се под тим ослобођењем разуме у политичком, националном и друштвеном смислу. Истина ће ослобође-

ње Срба и Бугара посредно утицати и на побољшање стања осталих Славена, — и с тога, н. пр. не паметно поступају они Пољаци, који му не симпатишу, — али посредне последице нису то исто, што и резултат јасне свести. А штампа би управо требала да се брине о ширењу те свести.

Турска влада није рђава само за то, што је допустила башибозуцима, да чине разбојништва. Мађари мрзе и гњава Славене, али у име којих државних идеја то чине? У име националнога централизма. Наша штампа треба да подвргне критици саму ову основу, ако није задовољна њеном применом на Славене. Међу тим, она не нази на појаве овога начела, што дави Славене у другим земљама, осим у Аустро-Угарској, на коју једино лете либералне стреле наше штампе. Осим тога штампа наша и не говори пристojно о другим народностима н. пр. о Румунима, Мађарима, Грцима, којима такође треба признати она права, која се траже за Славене. О Грцима и Мађарима не ћемо сада да говоримо, јер би морали врло много говорити. Борба с' мађаризмом и фанариотима у славенским земљама неопходна је, али је о њој потребан особити, опширан разговор, јер та борба није проста ствар. Али не ће бити без интереса, да споменемо овде следеће речи једних румунских новина: „*Alegatorul liber.*“

„Срби, Црногорци и Бугари могли би располагати потпуно нашим симпатијама, да по несрећи нису Славени, дакле природни непријатељи Румуна, јер су природни савезници Руса. Аустрија, Турска и Грци у Македонији и Епиру нису могли уништити румунску народност. Није тако са Русима у Бесарабији. . . .“ Даље се продужава грдња, без које некако у Европи и код нас не може да се говори о народносном питању (код нас н. пр. Мађари се увек називљу азијатском ордом). Но право, наша штампа треба да буде пажљива, да се не би издала фразама националнога централизма.

Најпосле, наша штампа у ратоборном одушевлењу не сме заборавити ни унутрашње ствари, но, напротив, баш у овом свечаном тренутку треба да напомиње друштву о неопходности унутрашње спреме за велику историју.

ску улогу. Ако ни за шта друго, то бар рад нашега војенога успеха, треба се постарати о томе, да се не понове догађаји од 1854—56 год. Да ли није сувише оптимистички говор наших новина, да ће сада непријатељ наћи другу Русију, друго руско друштво? Овај је оптимизам тим чуднији, што су ту скоро баш ти исти гласови говорили, да нам се решењем славенског питања ваља очистити од заразе, коју износе на видело поступци разних Митрофанија, Овсјаникова, Струсберга¹⁾ и т. д. Да ли су се очистили сви Митрофаније, Овсјаникови и т. д? Та наше новине нису саставиле још ни списак наших унутарњих грехова, од којих нам се ваља очистити, — а зову нас овако нечисте на историјско поприште, да извршимо велику мисију ослобођења браће, и да преобразимо свет, што би заиста и био опште-славенски савез!

Многим је примерима већ доказано, да наш прост народ много искреније пружа помоћ Србима и Бугарима, но наши виши staleжи.

Тешко да се не може с правом рећи, да прост народ боље појима потребу моралне спреме за извршење доброг дела, но многи претставници нашег јавног мњења. Скоро је један ислужени солдат казао у једном одбору, који отпраща добровољце у Србију: „ја сам много пио; али, ево, од недељу дана миолим да идем у Србију; три ноћи нисам спавао, мислећи о одласку. . . престао сам пити, — и више не ћу да пијем: ја знам, за какво сам се дело приватио!

Збиља, у садашњем тренутку, кад се спремамо да решавамо славенско питање, ретко ће ко од нас моћи да каже, да зна „за какво се дело приватио“, да је свестан његове потребе, да зна његову цел и средства и наше моралне обвезе — унутарње и спољне.

„Молва“ 1876 г. бр. 41.

Због овога чланка влада је обуставила за шест месеци новине „Молву“, а уредник „Новог Времена“ Суво-

¹⁾ „Предузимацке“ кумпаније, које су се преварама и лажним банкротствима богатале.

Прим. прев.

рин позвао је Драгоманова, да објасни боље своје мисли. Овај је то и учинио у „Петербуржскія Вѣдомости“, разуме се, у колико је то цензура допустила. Но ово објашњење није било довољно Суворину, с тога је Драгоманов морао да напише и у Женеви наштампана брошуру, у којој је јасно и просто изложио своје мисли — што му је у Русији било немогуће. Брошура је штампана у виду писма Суворину. Ми смо из ње изоставили увод, у коме су ситнице, које нису важне, а српска их публика не би ни разумела, незнајући цео ток полемике Драгоманова са Суворином. Ево тога писма.

II.

Унутрашњи и спољашњи Турци.

Писмо уреднику „Новога Времена.“

Милостиви господине!

Поводом могa чланка у „Молви“, који носи наслов: „Поштену ствар треба поштено радити“, и кратког објашњења у „Петербуржскія Вѣдомости“, ви сте у 228 бр. вашег листа између осталогa казали и ово: „г. Драгоманов ставља се на земљиште стратега и пророка и говори, да, ако славенско друштво не разуме тесну везу међу домаћим стварима Русије и славенским питањем, да ће тада „довести у сумњу како почетак, тако и срећан излаз самих војених операција, ако их најпосле Русија предузме“. Ова тавна фраза мора да је дубокомислена, али је ми никако не разумемо. Ако г. Драгоманов храни у својој души тако велике тајне, од којих зависи чак и судба војена, добро би било да их саопшти публици јасно и отворено“.

Прво, сумњиво је, да ви заиста не разумете шта сам писао. Даље је чудан и смешан осећај задовољства, са којим ви, као руски публициста, захтевате од свога сабрата, да јасно говори и да открије „тајне, што их у души храни.“ При свем том, повероваћемо, да не разумете и да су ваша питања искрена. Тиме ћемо нам дати још једну прилику, да објасните публици ваша политичка начела, ваше мишљење о славенском питању и нашем

унутрашњем развијћу, јер из целог досадањег вашег писања о тој ствари публика није могла да разуме, какав програм унутрашње политике заступају ваше новине.

Мучно да сте ви добро размислили о вашем изазивању. Али ја сам вам на њему врло благодаран. Заиста је време, да говоримо отворено, јасним и оштрим речима, као што приличи људима слободним и од убеђења, а не околичним фразама. Време је, да се и ви, господо новинари престоничке штампе, покажете каквога сте духа, да објавите ваше програме — ако их имате — и да узмете пред светом одговорност за ваша убеђења. Ако ви убеђења немате, већ се сав ваш програм састоји у томе, да лавирате између разних партија и друштвених инстинката, и да се поводите по ветрићу, који дува из главне уираве штампарским делима, како би тиме што више новца скупили — то је време, да се једном и друштво о томе обавести и убеди.

Проста је тајна, коју желите да вам откријем, — и ма да није лек од свију болести, опет је доста удесна, да се употреби у овом случају, у претстојећој борби за национално ослобођење два славенска племена. Она се може исказати у две речи; тајна ова, то је:

Политичка слобода!

Само ова политичка слобода: општенародно претставништво, с контролом над поступцима извршне власти, с неприкосновеном личношћу, слободом речи, збора, удружења — може да ујамчи сагласност владиног делања са националним интересима и друштвеним мњењем, и да се ово делање појави у време, нечекајући, да Турци потамане десетине и стотине иљада наше браће, док се ми накланемо, да им помогнемо. Само политичка слобода може да обезбеди нашег војника од онаких злоупотреба и каишарлука, због којих је наш источни рат 1854 — 56 г. рђаво испао. Та у овом малом послу: помоћи Србима, могли смо видети, какви су се људи истакли, да управљају војеним и санитетским пословима, и како су почели да пропадају новци, аљине, шарпија; а шта ли ће бити кад почнемо рат? Да се не ће „бог опет јавити на Арарату, да гледа, како краду у комесаријату“?

Говори се, — не ће сад тако бити. Дај нам боже ту срећу; — али једнаки узроци производе и једнака дејства, а наш политички поредак исти је онакав, какав је био и до пада Седастопоља.

Само ће политичка слобода да уведе Русију у круг европских држава, и да у њој уништи она зла, која долазе од поретка, какав је и у Турској, а то је — исцрпљивање народа данцима, сваљивање свију државних терета на мужике, (ту руску рају), самовоља чиновника, одсуство личне сигурности, националне и религијозне толеранције. Зла су ова код нас јако застарела, ми смо им се прилагодили тако, да нас она не узбуђују, ма да су многа од њих слична са „свирепостима у Бугарској“, и ма да су у последње време често на јавност избијала. За последњих осамнаест месеци, од кад је устанак у Херцеговини, појавили су се сељачки „немири“ у Чигиринском округу, где је опустошена читава област, у Вороњешкој губернији, где је сенатор Кулишин добио права паше, а на северу Черниговске губерније не престаје хронично гладовање због аграрнога поретка. Последњих година донешено је неколико варварских пресуда у политичким парницама; (н. пр. осуђена је на робију 17-то годишња девојка, због једне једине социјалистичке брошуре, каквих се на западу слободно распростире по неколико иљада); до 2000 људи затворено је без суда у гнусне, смртоносне казамате и протерано у удаљене губерније. Баш кад је наша штампа најжешће нападала на Турке и Мађаре, влада ју је највише „опоме-нама“ обасипала; петоре новине забрањене су на време, а једне сасвим, (а, међу тим, још за време кандијског питања Горчаков је писао, да је штампа у Русији слободна, јер влада хоће, да се у руском друштву развија самоуважење). Цензура није дозволила, да се штампају преводи неколико учених списа, који су обишли сву Европу; полиција је затворила учено друштво, чији је рад похваљивала руска, славенска и западноевропска штампа (кијевско одељење географског друштва). Из пољских судова истиснут је народни језик. Забрањено је, да се на малоруском језику штампају не само књиге, но и текст

у нотама малоруских песама, које се не смеју у концерту певати. Руски секташи узалуд су очекивали слободу вероисповеди, а мирни проповедници штундизма, који се „руском браћом“ зову, затворени су у каземате и манастире.

У најновије време издан је закон о увећању власти администратора, по коме сваки генерал-губернатор, губернатор и градоначалник има право да законе објашњује и допуњује, чиме се уништава и последња сенка општинске самоуправе, а руска се царевина претвара у некаку децентрализовану помпадурију. Оживела је комисија за промену универзитетског закона, у смислу, да се уништи свака самосталност универзитета. Најпоследње, као за освету балканским мусломанима, забрањено је мухамеданским девојкама, да могу бити учитељке, ма да су издржале учитељске испите; мера, коју је могао да предложи неко само за то, да скандалише владу, која тражи равноправност хришћана и мухамеданаца у Турској. Таквог су рода и ове две мере, које се употребљују од неколико година, противно закону: Евреима се не дозвољава педагошка служба у гимназијама и универзитетима, а на руским универзитетима не може бити Пољака више од 10% у киевском 20% — ваљда за то, да се Пољаци не би порусили. А каква је грозна увреда клевета на руске ученице у Цириху, то се већ ни исказати не може!

Па зар све ово и овима подобне ствари нису знаци турског поретка у Русији? Да богме, много је којешта у Турској оштрије, суровије, али за то она и јесте Турска. У Турској барем слободно је прелазити из једне ђаурске секте у другу. Сем тога, конзервативни г. Катков набројао је ту скоро више народних школа у Турској, но код нас, а ви сте сами признали, да се у Цариграду новине слободније растурају но у Петрограду. Па зар онда ми Славени, који живимо у Русији — Великоруси, Малоруси, Пољаци, — немамо права рећи, да су и нама потребне „реформе“ и „гарантије“ за извршење тих реформа. А те гаранције леже у грађанској самоуправи и политичкој слободи.

Но то није све, — баш то што у Русији нема по-

литичке слободе већ влада турски поредак, који дави њене славенске и неславенске народе, — баш то, велимо, и јесте главни узрок, да се Турска још и у XIX. веку одржава. За што је Русија тако лако падала у „замке западне дипломатије“ — као што веле недосетљиве руске патријоте? — За то, што су од времена француске револуције изгубили важност „крстоносни походи“, „грчки пројекти“ и друге речи, којих су се Турци бојали, а на среду су изишла питања о интересима слободе народа и народности с једне стране, а с друге, интереси постојеће власти. Од када су „Катаринини орлови“ и „Козаци“ место на Дунав, пошли на Алпе, „да спасавају престоле и олтаре, које су поколебале превратне Француске идеје, од тада је одржање Турске и полумесеца на Св. Софији било осигурано за дуго време.

Ја сам доста јасно споменуо сличност осмогодишњег уздржавања Русије, као члана Метерниховог светог савеза, за време сатирања Грка 1821—28 г. г. са њеним садањим мирољубивим допуштањем српско-бугарског уништења за 18 мес., које Русија допушта као члан Бизмарковог „тројецарског савеза“. Ви сте некако упустили из вида ову сличност. Да ли ви заиста не разумете, где је узрок преваге „дипломатских замака над историјским тежњама руског народа“? Држава, у којој, под видом апсолутизма, влада самовоља чиновника, у којој и сама пореска система одржава сталешке привилегије, у којој се насилно порушавају сви невелико-руски елементи, у којој полиција насилно одржава јединство вероисповеди, у којој нема ни најмање личне сигурности, — у којој и сами они, што владају, виде несталност таквог поретка и с тога се боје свакога слободнијег покрета око себе, па ма то и у Турској било, --- така држава не може искрено и ревносно служити делу слободе и самоуправе славенских и неславенских племена ни под самом Турском.

Разуме се, никаква руска влада није у стању да се сасвим одрекне онога, чему је стотинама година тежио руски народ, чему је почео тежити прво украински а затим и донски козак много раније но влада. Али би било не природно, да таква влада ревносно ради на утврђењу,

слободе у своме суседству. Неприродно би било, да јој се поверљиво предају образовани слојеви балканских Славена, неприродно би било, да је и влада пријатељски расположена спрема тих слојева, — разних славенских, румунских, грчких омладина, које не желе да збаце турски јарам за то, да би га заменили другим.

Све то мора да смета нашој енергији и дејству, као што се то види не само за време целог XIX. века већ и у последњем српско-турском рату. Пред објаву рата много су се проносили гласови о нерасположењу руске владе спрема демократскога покрета у Србији, као и о томе, да су руски дипломатски агенти опомињали кнеза црногорскога против „омладинских замака“. А за време рата Срби су се бојали, да ће Черњајев помоћи кнезу Милану, да изврши противуставни преврат. Сам Черњајев био је толико нетактичан, да је у беседи, коју је говорио војницима приликом проглашења кнеза Милана за српског краља, казао, да српска војска треба да се бори и против унутрашњих непријатеља, циљајући на уставну партију, која је рђаво расположена спрема Русије и Руса у опште. Откуда је изишло то рђаво расположење? По политичком убеђењу свију образованих људи у Европи, на развалинама Турске могу се подићи само уставне државе. А апсолутна Русија мора да уређује устав за Румунију и Грчку и да се дружи са уставном Србијом. Али искреног поверења међу слободним партијама у овим земљама и руским политичарима не може бити, услед разлике начела, на којима је основан државни живот у Русији с једне стране, а Србије, Румуније и Грчке с друге. Напротив, међу њима ће увек бити неповерење. Исто ће тако бити са Херцеговином, Босном и Бугарском, за које Русија сада тражи аутономију чисто из политичних комбинација. Свако „покровитељство“ данашње Русије над балканским државама учинило би од њих оно, што је учинила Русија Николаја I. са конгресивном Пољском, или би задржало свако развиће у тим земљама, као што је у Финланду. Свакојако, утицај садашње Русије на Славене, који би се од Турака ослободили, био би само најштетнији и про-

извео би код Срба и Бугара мржњу на Русију, која би се могла ласно пренети и на само руско друштво.

Ову неприродност, ову несугласицу између онога, што се називље „историјском мисијом Русије“ (изгнање Турака из Европе) и турским поретком у самој Русији, врло добро појме сви „пријатељи Турске на гњилом Западу“. Сва ова господа плаше с једне стране Европу руским кнутом, — а с друге стране руску владу „панславистичким револуционаризмом“, демократизмом српске омладине и великорумунске партије. Зар се не разуме, на шта је циљао Дизраели, говорећи, да су целу српску ствар заподела тајна друштва? Ви сте, господо петроградске публицисте, опет имали прилику, да се покажете као слободни људи, а не као лакеји, жигошући гнусност овог подметања. Ви сте пропустили и овај случај, да захтевате више слободе, као што сте пропустили и онај случај, кад је енглеска штампа тврдила, да у Русији нема слободе штампе и личности — те по томе руска влада сама упућује штампу и добровољце на Турску. Ви сте се том приликом изјаснили, да сте задовољни унутрашњим појетком, да су ваша мишлења и дејства слободна, да у Русији клевете не вреде, а тајних друштва и демократских идеја да се нико не боји. Пре неколико дана и лорд Лофтус, следећи примеру свога министра, пробао је да уплаши нашу владу српским и румунским либерализмом, приметивши, да ће ове Русијине сусеткиње, ако постану самосталне, постати као Пољска, шта више да ће се претворити у републике и „сметаће миру и спокојству суседних држава.“ Као што видите, врло фино!

Па шта? Таква застрашивања врло добро дејствују! Лофтус је добио одговор, — да је потпуна самосталност Румуније и Србије, као краљевина, по мишлењу руске владе права „глупост“, „une sottise“, а руска је влада пристала на дербијев предлог „административне аутономије“ за Босну, Херцеговину и Бугарску, ма да ту аутономију разуме другчије, у ширем смислу.

И тако, све што су славнофили говорили о ослобођењу браће, све до титуле „српски краљ“, са којом сте се ви заједно са Черњајевом заносили, — све чему с

тежили енергични људи код самих Срба и Бугара, све је то проглашено за „глупост“ Оно, што није глупост — то је „административна аутономија“ на коју је сада пристао и Дизраелл! и која ће се састојати у томе, да се, поред постојећих муслиманских глобација, на леђа народна успење још једна гомила хришћанских глобација и чиновника.

Над овом административном аутономијом остаће још власт султана и његових чиновника, и још туторство свију конзула, који ће новцем и интригама из хришћанских чиновника и кајишара да склапају партије: турску, руску, енглеску, аустријску, пруску и т. д.

Ето какво ће ослобођење братинским народима да однесе званична Русија, пошто је огласила њине заветне тежње за „глупост“. И људи, који претендују, да су представници незваничне Русије, имаће куражи, да похваљују такву славенску политику, која се са оваким програмом задовољава, пошто је најпре дозволила, да пропадну десетине иљада Срба и Бугара и неколико иљада руских добровољаца!

У оваком понашању или нема никаквога човечанског смисла и достојанства, или је оно последица иностране интриге, која се вешто користи страховањем депотске владе од сваке слободе, или је „званична Русија“ макијавелистички израчунала, да би потпомогнути Срби и Бугари брзо стали на своје ноге и могли постати стожер за опште славенско ослобођење, на који би се много више наде полагало, но на данашњу Русију. У сваком од ова три случаја понашање „званичне Русије“ за време последњег покрета не ће заслужити благодарност Славенства. Што сада измучени Срби и Бугари, стежући срце, још налазе у себи снаге, да похвале „старијега брата“ славенске породице, то је само за то, што се утопљеник вата не само за сламку, већ и за бритву.

У осталом и „званична Русија“ показала је, да је сродна са „званичном“. Ми говоримо о нашим добровољцима у Србији, са којима су се наше публицисте поносиле — не знамо за што — као са знацима „зрелости рускога друштва“, као са почетком његове самосталности у

решавању политичких питања. У осталом, ви сте и овде остали доследни вашем карактеру лојалнога и умеренога журналисте опозиционара. По повратку из Србије, ви сте из целог друштвенога добровољног дела закључили, — „да је друштвено кретање у корист Срба доказало, да се влада може ослонити на друштво, ако хоће да ступи у акцију“ — А ако не ће? — то на што је онда „друштвена самосталност“?

Немамо се чиме хвалити! Зрело и самостално друштво присилило би владу, да пошаље на Дунав 400—500.000 војске, а не би се задовољило са неколико иљада добровољаца из 50—60 милиона Руса. Па и ово шиљање добровољаца било је само по „дозволи“ владе и сада га већ ограничава полиција; а највиши ауторитет казао је, да је овај „знак руске друштвене зрелости“, био опит, да се славенски ентузијазам руског друштва „поспе ладном водом“ (*de jeter de l'eau froide* — „биле су речи његовог величанства“, као што с хумором цитира лорд Лофтус у својој денеши) — опит, који је испао за руком, јер је по речима високога ауторитета „врло много руских официра погинуло, а одушевљење (Руса) за Србе јако је ослабило.“ Да ли није, рад бољег разлађења руског друштва, и ултиматум, који је зауставио Абдул-Керима, послат тек онда, пошто је слетило тако много српских и руских глава? Признајте, да је друштво, о коме може тако да се говори, и са којим могу да се чине такви опити, далеко од тога, да се може хвалити својом зрелошћу и самосталношћу?

Но да прегледамо изближе, каква су начела однели у средину балканских Славена ови посланици незванпчне Русије, добровољци „зрелога“ руског друштва. О њима се до сад мало говорило, — највише су их хвалили за одушевљење и храброст или грдили за безобразлуке и пијанство, додајући, да „нема жита без кукоља“ и указујући на њову храброст, која је у очима Руса довољна, да искупи њово пијанство и безобразлук. Истина, ви сте још у почетку наишли на важнију појаву, но што је пијанство, — а то је, што су руски официри тукли бугарске добровољце, но одма сте поитали да успокоите пу-

блику примедбом: „такав смо ти ми народ: зубе ћемо да избијемо, али ћемо да ослободимо“. И вама се мало ко насмејао и готово нико вас не запита: „од чега да ослободимо? од песничача?!“ А критика понашања наших добровољаца није се узвисила више, но да много пију ракије.

По српским новинама, и по дописима Срба у руским новинама, ништа се не може дознати. Срби, који пишу у новине, или из рачуна, или из скромности, која приличи домаћину, не говоре о нашим ни онолико, колико говоре наше новине, — које се спрам Срба не уздржавају онако, као ови спрам њих.

Само у по гдекојим дописима, промоли се по негде нека цртица нашега домаћег живота, коју су наши ослободиоци однели на Саву, Мораву и тихи Дунав. Али за то су опет ове црте јасне у писмима и причању самих наших добровољаца — и доћи ће време, кад ће се пред нашим друштвом истина исказати; доћи ће време, када ће Срби, прекрстивши се, рећи: „хвала ти боже, што нас избави од цариградских и руских Турака!“.

Не могу се сви наши добровољци стрпати у један коша. Било је међу њима људи, који су пошли, да искрено послуже ствари народне слободе, али многи од њих говорили су, да у Русији нема за њих посла. У руској штампи није било гласова, који би исказивали њихове погледе на ствар. Њихови су се гласови слабо чули и у Србији, јер они нису стајали на врху. За тим су поштено и искрено ишли сељаци и знатан део солдата. Ти су ишли да „пострадају за веру“, да „бране часни крст“. Али и они нису били на врху покрета, — они су били само материјал за убијање.

Ствар су руководили руски официри, генерали и агенти славенских комитета. Истина је и међу официрима било честитих људи, али је занимљиво то, да су безобразлуке почели чинити прво официри и јункери, у опште људи „благородни“, па су занели и „простак“. Главно је, да су из ових благородника испливале на површину „солдатеске“, које су највише шиљали главни славенски комитети, а који су дали боју целом понашању руских до-

бровољаца у Србији. А како се српска влада одрекла од сваке власти над руским добровољцима, то су несрећни ослободноци своје браће од турског јарма потпали под јарам необуздане солдатеске, која је изучила школу неодговорног насиља на Кавказу, у Пољској и Азији. Писма и причања добровољаца, којима се може веровати, казују о неизмерном песничању и батпнању, везивању за колац и шибању по ушима, — чему су се подвргавали и сељак, и студент, и учитељ, — а то бубетање извршивали су звани и незвани команданти, од којих су неки, као генерал Новоселов, почели песничање још на путу из Кишенева. — На тихом Дунаву, Сави и Морави, последњих месеца ишло је такво бубетања, како се и код нас у унутрашњости заборавило за последњих неколико година. Под видом обучавања војеној вештини, тучени су и мучени и Срби и Бугари. Наше солдатеске заборавиле су, да Србе треба учити војеној вештини, а не ропском и церемонијалном понашању спрема официра, особито на улици, у кафани; они су их више учили, да „знају ко је власт, но да се извеште у борењу. Не само солдатеске већ и наше журналисте не знају, да је у Срба и Бугара — и ако су под турским јармом — сачувано много више свенога осећаја личне неприкосновености, — но у нас, под вековном подчињеношћу своме деспотизму, феудализму и аристократизму; не знају, да и у самој Турској, због њеног мухамеданско религиозног поретка и примитивне форме деспотизма, има много више навика једнакости, но код нас. Тим пре у Србији, где читава поколења не знају за спајска права, за племство, и где је млађе поколење васпитано у слободи. А наше солдатеске хтеле су, да синове „ајдука“ и грађане уставне државе уче — батинама!

Грубошћу над Србима и Русима одликовали су се баш највиши команданти: генерал Дандевиљ, агент петроградскога славенског комитета, генерал Новоселов, командант Ибарске војске, г. Лашкевич, командант легије кнегиње Наталије и т. д.

Ово презирање туђе личности и националности, била је та „новина“, која је испливала на врх у руских до-

бровољаца и угушила у њима све, што је добро било, — изузимајући храброст, која и није никакав принцип, већ органска појава, која зависи од врло сложених услова и због тога се не може у претрес узимати.

Казивања и писма говоре о крађи новаца, који су из Русије шиљани за добровољце и болнице. У том су стављени под сумњу и генерали Токарјов, Комаров и Черњајев. И ове „неточности“ у руковању са општим параманису никаква случајност, већ нераздвојна особина турске Русије! Док се за руске новце не зна куд су пропали, енглеска се пожртвовања у Србији могу на грош израчунати! Али је Енглеска уставна држава, у којој јавна контрола непрестане пази на сва јавна дела, а у Русији сваки се чиновник сматра као неограничен и неодговоран калифа.

Заиста ће сва ова експедиција наших добровољаца имати уплива на утврђење тесне везе међу славенским племенима. Из ње ће се многоме чему поучити и руско друштво, — између осталог поучиће се и у самосталном политичком раду, особито ако се не задржи на овом ступњу, већ пође даље политичкој слободи. Али, за сада, Срби, који, као и ми, очекују да против Турака измашира руска војска, а не само неколико иљада добровољаца, имају основа рећи, да су на страни званичне Русије видели спорост, неискреност и најпоследње увреду, — а да им је незванична Русија поред примера руске издашности, руске храбрости, руске готовости на смрт за ствар убеђења, показала и руске башибозуке и да се башибозучке навике могу утјездити и код многих добрих руских људи. Једном речи, Срби и Бугари могу рећи, да су видели руску Турску! Већ и сада многи отворени Срби говоре: „да сте ви, господо, прво код вас утврдили слободу и благостање, којим хоћете нас да усрећите“,

А наши хоће још да ослобођавају браћу Славене и у другим земљама, сем Турске! Што се тиче оних Славена под Аустро-Угарском, Црајском, Румунијом или што се тиче Русина под Пољацима у Галицији, под Мађарима у источној Мађарској, под Немцима и Румунима у Буковини, — то, ма како да су правичне њихове тужбе на на-

цијонални притисак и њиве наде на Русију, као на из-
бавитељку, — али за сада, докле код нас влада овакав по-
редак, ми, оваки какви смо, били би смешни, кад би и
помислили да „ослобођавамо“ ову „браћу“. Та и сада при-
тешњени Словак и румунски Евреј уживају више личне
и националне слободе, но у Русију сам Великорус, а камо
ли Пољак, Литавец, Украјинац, Румун, Грузијанац.

Ја не знам чиме ће да се заврши садања *imprasse orientale*, — али знам, да је турски поредак у Русији за
време целог XIX в. био најбољи ослонац за одржање и
оправдање Турака у Цариграду. Ја не знам, чиме ће се
завршити садањи дипломатски преговори са Турском и
не подваћам се, да покажем све путове славенској сло-
боди у Цариград, али знам, да би прави пут ишао кроз
Петроград и Москву. Поставите у Русији на место до-
маћих Турака просту народну слободу, па ће брзо не-
стати и цариградских Турака, и мађаризације и германи-
зације Славена. Турци се могу и надбити, а ми ћемо о-
стаги робови турскога поретка, ако поновимо погрешку,
коју смо учинили за време пољског устанка 1863 г. кад
смо звали друштво на општи устанак против спољних не-
пријатеља, а нисмо тражили упоредо са тим и унутра-
шње реформе, политичка права, која једина могу да осигу-
рају победу, ако би је и било. 1863 г. прво су се
почеле шиљати патријотске адресе, — и оне су биле мно-
го достојанственије, но садање: у многим су били јасни
мигови за устав. Тада су се користили овим људима, ко-
ји су хтели да антипољски покрет свежу са руском сло-
бодом, али не у ствари, којој су они мислили да служе —
не за ослобођење пољског, литавског, белоруског и укра-
јинског народа од панова, ксендза, који су срећно прежи-
вили катастрофу, — већ за угушење слободњачког покрета
у самом руском друштву, за германизацију Пољске под
видом порусивања. За тим су ове људе бацили као исце-
ђен лимун, а неке реформе, које су уведене, почеле су
се крћити — и најпосле је сва Русија пала у апатију,
из које мисле да је извуку сада ратом с Турском. На
место остварења славенофилских тежња образован је „троје-
царски савез“, у коме преставник „народне руске и сла-

венске политике“, прослављени руски канцлер Горчаков помаже германизатору Бизмарку и мађаризатору Андрашу, а руски посланик у Бечу ради, да се обори мннистарство Хоенвартово, које је хтелo да чини уступке славенско-федералистичким захтевима Чеха. Као члан тога савеза, Русија трпи да се Срби и Бугари тамане читаву годину и по, и задовољава се „административном аутономијом“ за хришћанске провинције под надзором седам дадиља — шест великих држава и седме — Турске!

Сву скорашњу прошлост требало би добро да зарежемо у памети, да се не би поновиле пређашње погрешке, како не би остали код куће без икакве вајде и не би обмањивали оне, који се на нас уздају. Ово треба добро да упамте прво дворјанске, земске и варошке скупаштине, које сада пишу патријотске адресе, и штампа, која их изазива и подржава; даље, они научењаци и професори, који сада воде публицистичку агитацију за славенско питање; они многобројни одбори, који скупљају новац и отпращају добровољце, сви развијени људи, добровољци и њиови другови. Сви ови преставници рускога друштва, треба у својој околини јасно, отворено и сложено да изнесу питање о политичкој слободи, без које је немогуће успешно кретање Русије, ни с поља ни изнутра. Руско друштво и штампа треба да учине то, ако у њима има ма и једна кап друштвеног развијања и достојанства. Не треба се обмањивати софистичким фразама: — „сад није време; прво треба надвладати спољнег непријатеља“. Тако смо се варали и 1863 г., тако се варала и наполеоновска Француска. Не велим, да се треба користити тренутком, кад је влади потребна друштвена потпора за спољни рат. Овај разлог не би сада имао смисла ни за то, што је наша влада учинила све што је могла, да угули осећаје руском друштву спрема усташа; за Србе и Бугаре она се заузела тек онда, кад је на коцку стављена њена репутација, не само као славенске земље, већ и као велике државе, кад је Турска почела давати Русији „шамаре“ много јаче од оних, које је наша влада претрпела за време кандијског устанка. Сад, кад већ не може више да продужава своју штетну политику, но се

мора лаћати енергичних мера, — треба гледати, да се господарство Турака на балканском полуострову за навек уништи, и ако за то буде рат неопходан, да се његов успех ујемчи јавном контролом над чиновницима; треба учинити, да сва унутарња и спољна политика земље буде занста народна, славенска, реформаторска, слободњачка! Треба, једном речи, и рад браће и рад нас самих подићи кућу, у којој се може живити човечно и развијати се без сметње. Задовољити се једним изрекама, да смо готови проливати крв своју ако нам се заповеди, значи понављати фразе слугу, а не грађана. Ми одавно идемо куда заповедају; заповедали су нам да спасавамо Турску од египетског устанка, да се „превратне француске идеје не би угњездиле у Каиру.“ Нас и сада могу повести против Турака, па зауставити на по пута у Цариград, задовољивши се половном „административном аутономијом“ за турске Славене; најпосле, после све наше службе, остаће нам код куће турски поредак.

Мислио сам, да ако не све, то је барем добра половина од овог, азбука за сваког образованог човека, који је макар мало живио и мислио, али се показује, да је то за вас — тајна. Ако је тако, — то ми је врло мило, што сам вам је открио.

Врло би ми мило било, кад би је ви саопштили публици па макар је и одрицали. Ако се покаже, да је још рано, да у Петрограду можемо говорити о таквим стварима, које сачињавају аксиому за образовано друштво, онда је много достојније ћутати, но говорити лакејске фразе — макар и из поштене намере.

Женева. 1876 г. Новембра 27-ог

Пошто је Русија већ ступила у рат г. Драгоманов је још једном повео реч о питању, које је овде претресано и написао је брошуру „Унутрашње ropство и рат за ослобођење“, коју овде и доносимо.

III.

Унутрашње ропство и рат за ослобођење.

1.

Горе не може бити.

Више од годину и по спремала се руска царевина да завојшту на Турску и никако се није могла спремити. На послетку се спреми. Жива фантазија и кратковиди умови помислише већ, да су у Цариграду. Но место очекиваних брзих успеха руски војници претрпаше својим костима Јерменску и морадоше се повлачити натраг, а сад их то исто стиже и под Балканом. Руски сељаци у војничкој одећи опет се показаше онакви, какви су и увек били, т. ј. — лавови, но лавови којима командују магарци.

Овај рат, и поред брзих успеха, могао би се отезати дуго и свршити се без сјаних резултата, јер су се у њега сваки час могле умешати стране државе. А сад, после толиких војених недаћа, потребни су највећи напори од стране народа, што живе у Русији, да се рат успешно оконча. Образовани људи свију народа, што су под руском владом, треба да се побрину, да та влада не страћи неумешно и узалудно све напоре и жртве народне. А за то нам је потребно да загледамо у корен догађаја, где ћемо наћи оне основне законе, који се не мењају од два-три војничка успеха и који највише утичу на војничке успехе или неуспехе, што их радо приписују личној срећи или вештини овога или онога дипломате, генерала и т. д.

Те унутрашње законе, који се односе на садашњи рат, ми смо једном већ спомињали у чланку: „Поштену ствар треба поштено радити,“ и још јасније у брошури. „Унутрашњи и спољашњи Турци“. Ту ће

радознали читалац наћи много што-шта напред проречено, што се ево у последње време у истини десило у руској војсци, интендантури, штампџи. Отворено признајемо, да нама самима није мило, што се то наше прорицање испунило. Није нам мило због наших војника, а особито због несрећних балканских хришћана. Ми смо све једнако очекивали, да ће се десити какав срећни случај, каква вешта радња појединих одважних људи — и наша се претсказивања не ће испунити, но ћемо дочекати да видимо, где се источно питање, или бар половина тога питања, решава у корист човечности и слободе. То очекивање толико је пута заустављало перо, које је било готово, да још једном позове своје земљаке, да са спољних догађаја сврате пажњу на унутрашње основне законе, од којих зависи и цео ток спољних догађаја; да их опомене на опште мере, које морају бити предузете, ако се хоће, да решење источнога питања буде од вајде и народима што живе у Русији и њиној браћи — угњетеним народима под Турском.

Од кад је плануо херцеговачки устанак поступци руске владе изгледају врло чудновати. Сва Европа — неко пакосно, а неко радосно — говорила је, да је цео тај српски и бугарски покрет против Турака изазвала руска влада. Међу тим руски политичари и у полузваничним новинама и у званичним нотама и у „поверљивим“ разговорима цара самодржца клели су се свим на свету, да су мирољубиви и да не желе ићи на руку српско бугарским бунтовницима и панславистичким фантазијама. Па не само да су се клели, но су још своју клетву и потврђивали тако јасним доказима, да је изгледало, е је свака сумња и подозрење уклоњено.

И доиста. Кад Русија брани на дипломатском пољу „Славене“ у друштву са Аустро-угарском, у којој немачка буржуазија и мађарско племство дави Славене; кад Русија саветује херцеговачким устаницима, да приме андрашијеве „реформе“, које ничим нису осигуране; кад се после и тога одриче, па пристаје на „административну аутономију Бугарске“, коју су смислили туркољубиви енглески министри, кад доцније, угађајући Турцима, и ту

вајну „административну автономију“ своди на „међународну жандармерију“ и напослетку је доводи до нуле — до „цариградске конференције“, па је спушта и испод нуле — до „лондонскога протокола“, који је такав, да „зависи од божјег промисла, хоћеш ли му уватити смисла“ — кад све то велимо ради Русија, и ради онда, кад Турци требе и конабе оне, којима се бајаги мисли помоћи, зар то онда није јасан доказ њенога мирољубља?!

Сад, кад је рат напослетку отпочет, и то једино услед тврдоглавости Турске, руска влада правдаће се јамачно тиме да је она, као бајаги, „хтела да покаже Европи крајњу тврдоглавост Турске и тиме придобије на своју страну европско јавно мњење“, а богме и да се спреми „до последњег дугмета“. Но историја тешко да ће примити такво правдање, а туркољубиви део Европе баш ни најмање није придобивен тим попуштањем, но и сад тако исто сматра рат против Турске за безакоње, као што га је сматрао и пре. Шта више, ти туркољуби имају сад за то и један доста основан разлог јер сад се готово нема ко ни спасавати: сви су устаници умирени и побијени — а турска се влада свечано обећава, да ће сама извести нужне реформе. А што се сад туркољубиви део Европе не диже да брани Турску, то не долази отуда, што он сад сматра Русију за праведнију и јачу, но што би је сматрао, да је још пре две године, још у почетку херцеговачкога устанка објавила свој програм радикалних рефорама у Турској и покренула своју војску, да њоме поткрени своје захтеве.

У прошлом чланку: „Унутрашњи и спољашњи Турци“ ми смо нагостили узроке, из којих потиче „мирољубље“ руске владе и неверовање томе мирољубљу. Признајемо, да ни ми сами нисмо веровали, да ће се то мирољубље понизити до „међународне жандармерије“ и „лондонскога протокола“, нарочито после одоцњенога ултиматума, којим је заустављено кретање Турака у Србији. Али петроградска жандармерија, која држи у својој руци судбу Русије, и од које Славени очекују своје ослобођење, пала је ниже, но што смо и ми сами очекивали. А међу тим тај пад тако је исто логичан и при-

родан, као што је природно и уверење (у осталом то је уверење кратковидих људи), да Русија ватрено жуди да ослободи Славене од турскога ропства. Ово последње уверење основано је на историји Русије за два последња столећа. Само је то несрећа, што је прави смисао те руске историје врло таван, не само у Европи, но и у Русији; а узрок је томе врло прост: у Русији нема ни сенке од слободе науке, која би растумачила смисао руске историје, или бар прикупила и обнародовала податке, који су за то нужни.

Свима је пред очима ова крупна појава: московско царство од половине XVII-ог па до почетка XIX-ога века брзо је раширило своје границе на рачун турске и пољске царевине. Цела Европа показује на ту појаву и сви уверавају, да Русија смера да притисне и земље карпатске, дунавске, па, проглашујући идеју славенскога ујединења, да завати Ческу и јадрански исток. Угњетавани туђинштином, Славени радо томе верују, а московски славенофили својим фразама подржавају ту веру. Петроградска влада, као и свака влада, као женска о чијој примаљивој лепоти говоре њене супарнице и њени поклоници, осећа се пријатно, кад погледа те наде и то страховање. Али она не може да се преда жељи, о којој јој говоре, те тако стоји на једном месту и уверава свет о својој лојалности. Наравно, свет не верује Русији и сматра је као лукаву наследницу Византије, која има двоглаву политику. Има мудраца и у Русији и у Славеству, који озбиљно верују у ту фину мудрост и препредену политику петроградске владе.

А руска влада, да би отклонила сваку сумњу и неповерење својих западних супарника, неповерење, које је поникло услед раширења руских граница у XVII и XVIII веку, показује на своје понашање у XIX в. „Погледајте, — вели она, — ми смо могли овладати Цариградом у време, кад је сва Европа била заузета револуционарно-наполеоновским ратовима, у време рестаурационих буна, кад је плануо и грчки устанак, године 1830 и 1838 — могли смо, па нисмо хтели. Напротив, ми смо спасавали Европу од револуционарне аждаје, после од Наполеона;

ми пуних седам година нисмо помагали грчком устанку, два пут смо спасли султана од мисирскога паше; 1848 год. спасли смо Аустрију; ми смо и сад читаву годину и по писали ноте „у споразумлењу с Европом“, док су Турци касапили Србе и Бугаре. Па шта хоћете више?“

Али, поред свега тога, оно, што се код нас зове „Европа“ не верује и боји се „севернога колоса“, Славени се уздају у њега, руски брбљови, шовинисте и московски славенофили „обнадеждавају“ Славоне и — простићете ми — сви лажу!

Ствар је у томе, што и у Европи, и код западних Славена, и код нас у Русији ретко који разуме смисао руске историје, или бар значај ширења московскога царства и петроградске империје, која је у XVII и XVIII веку поникла из тога московскога царства. Та царевина доиста је била у таквим условима, који су јој помагали, да се рашири не само на исток (ту су утицали онакви исти узроци, по којима је Француска овладала Рајном, Пруска Вислом и т. д.), но и на југ и запад, где је сретала племена сродна (Белорусе, Малорусе и даље западне и јужне Славене) и једноверна (Румуне, Грке, — за Кавказом Грузине, Јермене). Уз то су још та племена била притиснута туђином или иначе притешњена (Белоруси били су притешњени од Пољака, а Малоруси пре још и од Турака, западни Славени од Немаца, Мађара, Турака — а Бугари још и од Грка, галички Малоруси од Пољака, а буковински од Немаца и Румуна, а Румуни и Грци опет од Турака, Грузијанци и Јермени од Турака, Персијанаца, Черкеза и Курда). Па како су ова покорена племена била притешњивана не само политички, но их је као народе друге вере гњавила још и владајућа државна вера, а уз то их економски притискивала аристократија и богаштина владајућега племена, то је та борба потчињених народа била и јесте борба револуционарна, — револуција национална, вероисповедна, политичка и социјална. Још је ова борба имала много револуционарнији карактер, но на пр. борбе италијанске, које су ујединиле Италију, и које и пријатељи и непријатељи италијанскога ујединења никад друкчије нису ни сматрали, већ

као револуцију. Ове револуционарне тежње и ова борба потчињених племена почела се много раније, по што су та племена дошла у додир с московском царевином, и једнако се води и без помоћи те царевине. Наравно, са свим је природно, што та покорена племена, вере и сталежи полажу своје наде на суседну државу, у којој живе народи, који су им по вери или племену сродни. Уз то још та суседна држава, као и свака друга држава, тежи за раширењем својих граница, те тиме долази у трвење са државама, које притискују потлачена племена, о којима је реч. Стога се та племена још више привезују и уздају у велику суседну државу. Ето, ту револуционарну тежњу суседних потлачених племена готови су у Москви и Петрограду да тумаче као платонску жељу тих племена, да се удостоје части, да буду поданици „белога цара.“ А у западаој Европи, видећи, да су се границе руске царевине рашириле, а не знајући, да је то дошло услед природне револуционарне тежње племена, која су пре била потлачена пољском царевином а сада турском и аустро-мађарско-пољском сматрају сво то ширење руске царевине као резултат мудре војничке политике московских и петроградских царева, императора, војвода, генерала и дипломата. Отуда долазе сва неспоразумлења.

Рушити Турску, т. ј. потисковати је од црноморскога прибрежја почело је не московско царство, већ козаци, а поглавито молоруски козаци, који нису били под московском царевином, већ су живили у својим слободним општинама; дакле нису били државни живаљ, већ живаљ народни и уз то револуционарни. Козаци су први почели и Пољску комадати, т. ј. одузимати од ње покрајине, које нису биле пољске. Ови су се козаци после сјединили с московском царевином, али не из не знам какве платоске љубави спрема ње, већ с тога, што су се надали да ће њеном помоћу брже достићи своје револуционарне цели т. ј. ослободити своје земље од пољске поповштине, племића и чиновника и од турских паша и татарских насилника, који су трговали робљем. Али московски цареви, бољари и војводе (друго, азијатско издање пољских

племића и спаија) а после петроградски императори и чиновници (европско издање турских султана и паша) нису могли помагати тим револуционарним народним тежњама, јер су оне стајале у опречи са тиранијом на којој су руске велможе основале своју царевину.

И тако, руска царевина не само није помогла, но је баш зауставила и смела, да украјински козаци и селјаци изврше своју народносну револуционарну задаћу т. ј. да униште Турску и ослободе од Пољака непољска племена. Пошто се 1654 год. Малорусија присајединила московској царевини, први корак московских бољара и војвода било је то, да сметају остварењу тежња и намера малорускога народа. Тада се водио рат против Пољске. Украјински козаци (Малоруси) били су решили, да се тај рат не напушта, докле год сви Малоруси до Љубљане и Лавова, Белоруси до Вилне не буду ослобођени од Пољске. Но московски бољаристану сметати ширењу козачства у Белој-Русији, услед чега се владавина Пољака одржала у тим крајевима не само до разделења Пољске (1772 год.) но и до данас. Други сличан случај био је 1667 год. кад је андрусовским договором остављена Пољској сва Украјина на десној обали Дњепра. Последица тога биле су тријесто-годишње буне у тим крајевима, које је московска царевина још и тиме распаљивала, што је украћивала козацима и селјацима у Малорусији њину политичку самоуправу и друштвену слободу. А услед тих буна знатан део тих покрајина падне шака Турцима.

Но московска царевина не само да је слабила силе својих западних савезника, но је својом државном системом подгризала моћ и својих сопствених становника, и тако слабила и саму своју спољну војничку моћ, а да и не говоримо о унутрашњем развијћу, којим је требало претизати културни уплив, што су га вршиле њене супарнице, суседне државе. Наша петроградска и московска лакејска штампа спомињала је у последње време више пута, како се за Русију источно питање почиње управо од азовске борбе (1641 год.) кад су оно Козаци и Запорожци отели од Турака Азов, који је био пијаци за руско робље; па онда понудили московскога цара Михаила,

да прими Азов под своју владу, услед чега се изметне рат с Турском. Но та штампа заборавља да каже одзиве тадашњих великоруских украјинских и варошких преставника на народној скупштини. „Горе но Турци и кримска неверија упропасти ли су нас московски готовани, њина неправда и криви судови“ — тако су говорили ти народни преставници.

Ето, тај страх деспотске тиранске царевине од свакога слободнијега покрета, ти московски готовани и били су узрок, те Пољска није раздељена још у време Богдана Хемелницког (у половини XVII в.) но се то отегло до краја XVIII века. Па и тада, под управом „мудре“ петроградске дипломатије, Пољска је подељена тако, да је славенски Даициг, Познањ, Кракова, па и сама Варшава остала Немцима, руска Галиција опет Немцима, под којима у ствари управљају Пољаци, а руски народ у Белорусији и десној страни Украјине остао је под владом пољскога племства, а руска империја још је томе племству потврдила сва његова спаијска права над народом, и чува те пољске угњетаче својом војском боље, но што би их чувала сама њина аристократска пољска војска.

Такву су исту услугу наши московски и петроградски султани и паше учинили и Турској. Код нас много хвале мудрост и енергију Петра Великог, који је освојио од Турака Азов. Но ту заборављају, да је Азов освојен тек онда, пошто су га најпре заузели донски и запорожски козаци, који су на своју руку завојштили на Азов, но га после у време прутскога рата опет изгубили. А тај рат испao је рђаво између осталогa и с тога, што је Петар својом „мудром политиком“ упропастио и нагнао да бежи у Турску баш онај свет, који је био најспособнији да се бори с Турцима, а то су — донски козаци (Булавинци и Некрасовци). Донски козаци примали су и склањали бегунце, који су умицали од грдних намета и насиља, што их је ударио Петар велики на руски народ. Петар дигне на њих војску. Донски козаци крили су се сад код запорожских козака. Петар и њих стане гонити, упропасти читаве крајеве (Рјазан, Новгород, Вјатку, Псков). Та-

ко гоњени, козаци се гомилама иселе у Турску¹⁾. Званична руска историја (а ми немамо друге) учи нас, да се усхићавамо именима Миниха, Ласи, Румјанцева, Поћомкина, Суварова и других, који су, служећи „мудрим“ петроградским царицама, „придобили“ од Турака нове земље и примицали Русију Цариграду. Но та званична историја заборавља рећи, да су „орлови“ тих царица отимали од Татара и Турака већином оне земље, које су у половини XVII века већ биле у рукама украјинских козака, па су после изгубљене баш услед „мудре“ политике московских и петроградских „прикупљача руске земље“, — после андрусовског договора и после разорења Запорожске Сичи у време Мазепа.

И тако, руска царевина у XVII и XVIII веку и што се тиче Пољске, и што се тиче Турске само је зауставила и за читавих 100 година одоцнила оно народно дело, што су га сами на своју руку и револуционарним путем били почели и готово већ и свршили руски козаци и сељаци. Па кад је после 100 год. тај посао којекако и свршен, то је једино било услед тога, што су и Пољска и Турска постале већ крајње неприродна политичка тела. А међу тим промућурни људи у Европи и Русији решили су: 1, да је московско-петроградска царевина ђенијална војничка држава 2, да је врло вешта. Прође још неко време, а брбљови петроградскога полу-либерализма и московске полу-демократије додадоше још и 3., — да је руска царевина врло либерална и демократска, па и 4., — да је страшно несебична и мирољубива! — „Музика — све везе!“ што рекао Шевченко.

¹⁾ Петар заповеди Долгорукову, да заузме Черкаск, а варошице дуж Дона, Медведице, Хопра, Бузулука и Иловље да спали и разори до темеља, људе да сече, а коловође да удара на колац и точак, јер „ова цгадија ничим други не може бити умирена, до суровим казнима.“ Није згорега, да се сетимо овога сад, кад ће се наша војска у Добручи срести с потомцима тих недотучених жртвава „великога реформатора Русије“ и кад „други реформатор“ понавља Прутски поход, пошто је пајуре ужасом државном системом изнурио силу Русије и материјално и морално упропастио читаве покрајине.

Доиста руска царевина и на западној и на југозападној својој граници показује се у XIX веку много „несебичнија“ и „мирољубивија“, но што је била у XVII и XVIII в. Но ствар је у овоме: пошто је Русија освојила од Турске северно прибрежје Црнога мора и прибрежја Дњестра и Дунава на југо-западу и Немана на северо-западу она је наишла на друкчије одношаје племена, но што их је сретала до тада, ширећи се на запад. До краја XVIII века Русија је до Немана и Дњестра сусретана племена истинита одличита, али опет врло сродна с њеним народом. Уз то су још та племена била једне вере с Русијом. То су били: Малоруси, Белоруси — дакле племена оделита, али племена која су опет и православни и Руси. Даље су настајали католици: Литавци, Пољаци или православни, али нису Славени: Румуни Грци, или ако су и Славени, а они се опет разликују од Московца, као Срби, Бугари, који се већ никако не могу узети за Русе. Дакле за даље ширење ту је Русији већ требало да постане изнутра слободумна, напредна држава, да покрене још живље револуционарне народне тежње, што, наравно, деспотска, спајска и поповска руска царевина није могла учинити. Још уз то, баш одма после „очаковских времена и покоренја Крима“, загрме у западној Европи револуционарни гром, па одлегну чак и на Исток — појавише се свесна учења о политичкој слободи, друштвеној једнакости и народној самосталности. Та учења доватише и Русију, доватише је онакву каква је била, са разноликим племенима, што их је она покорила, па се машише и оних племена, које је Русија имала тек да „ослобођава,“ од турскога јарма, а после и од Мађара и Немаца. Шта сад ту да ради спајска, ропска руска царевина?!

Заватити какву нову покрајину врло је пријатна ствар — сести или посадити каквога рођака на цариградски престо згодно је и красно! Али шта ћеш онда, ако ослобођена покрајина не послужи руској тиранији, већ „бунтовним начелима народне слободе“ — која у том случају могу поколебати и унутрашњи деспотизам у самој Русији?!

Ето, откуда долази то мирољубље, несебичност и

друге врлине руске владе у XIX в., с којима кратковиди људи не знају шта ће: да ли да их хвале или да их куде. Право рећи, човек мора бити већ са свим слеп, те да колебаљиву и управо глупу петроградску политику од краја XVIII-ога века (Год. 1821—29, грчки устанак; 1830—40-те експедиција за спасење Турске од „револуционарнога“ египетског паше; 1848 и 1875—77) још може сматрати као неку прорачуњену мудрост петроградских политичара, као бајаги „влада има своје мудре планове, на само мерка и курдисава.“

За последње две године, од херцеговачкога устанка, петроградска влада терала је већ тако „фину“ политику, да су напослетку и најкратковидији људи могли видети у чему је ствар. И доиста — каквом ћеш финоћом и политичком мудрошћу објаснити на пр. то, што Русија није објавила рат још у пролеће 1876 год., док су још били читави Бугари и Срби, но је чекала до 1877 год?

Није била готова? — Па и Турска није била готова! Срби и Бугари слаби су савезници?! Али су опет савезници! А најпосле сад се у неким покрајинама, на пр. у Босни и Херцеговини нема управо ко ни ослобођавати: све је изгинуло или се разбегло, и оно их где умиру по Аустрији! Па и у Бугарској, сви енергичнији и отреситији људи побијени су још прошле године. Или је можда то баш и био фини рачун петроградско-московских политичара, да међу јужним Славенима изгине све оно, што је доцпије могло послужити као језгро народне независности и самосталности? Ако је тако — онда је друга ствар. Но и у том случају не ваља сметати с ума, да то не може бити од вајде баш ни самим московско-петроградским „прибирачима славенских земаља“, јер, сем њих, за опустошене славенске покрајине, у којима је истребљен најсамосталнији славенски живаљ, може се наћи и други ђувегија — Аустро-Угарска. Још ова последња држава за тај случај поступа мудрије од наших политичара. А сва та финоћа наших политичара и сав рачун немачко-мађарских ђувегија објасњава се овим простим законом: деспотска Русија не може бити искре-

на и енергична ослобођачица балканских народа.

Не треба ни говорити, да је Русија била права азијатска деспотска држава и од краја XVIII. века, последњих година владе Катарине II, за време Павла I, у аракчејевско доба Александра I, и за све владе Николаја I. То већ признају отворено и наши лакејски новинара и оратори. И они радо наводе Хомјаковљеве речи о николајевској владавини: „пуна је неправде и свакога насиља, и на суду и на сваком месту“. Но за те новинаре ваљда није ни то тајна, да за последњих 20 година, ако је кад год и била у Русију владавина „цара ослободитеља“, то је она од 1866 год. са свим замењена „међународном жандармеријом“. А та жандармерија мора се „бојати да пређе своје границе“ и пође ослобађати братске народе јер ослобођење братских народа може да донесе смрт њеној сопственој тиранској владавини.

Званична Русија представља политичко ропство „од ладних финских литица, до жарке Калхиде“, гушење мисли код свију својих народа „од Румуна до Фина“, изнуравање становништва грдним дацијама, пречење народне просвете, верску нетрпељивост и гушење по тавницама иљадама омладине, која није остала глува спрема народних страдања. То је данашња Русија; нарочито од 1866 год., кад се влада отворено одрекла и од оно мало вајнога напретка, што је корњачки пузио напред, па искварила и оно мало жалосних реформа, што их је сама дала сељацима, администрацији, суду, штампи. Где се ту може мислити о ослобођењу братских народа? И како ту којекакви Андрашији и Биконсфилдида не вуку за нос и не плаше наше височајше кадете, наше ослободиоце у оставци, наше надри образоване министре, међу којима нема више до 2 заиста паметна човека (па и то један је специјалиста а други изнемогли старац) и нема ни једнога политички васпитаног т. ј. слободнога човека!

Да се покаже, како она не повлађује револуционарним тежњама, руска је влада најпре допустила, те су 1875—6 год. десетковани њени природни савезници Срби и Бугари! Но то је било мало. Почињући рат 1877 год.

руска влада, из тих истих узрока, није хтела да прими помоћ Србије. Т ме је пресекла својој војсци zgodнији и лакши пут преко Балкана, што ће руску војску, по рачуну самих московских новина, коштати педесет и љада жртава (Слушајте, слушајте руске матере и жене)!... Сем тога том својом мудрошћу руска је влада одредила руке видинско-софиској војсци Осман паше, па чак и херцеговачкој војсци Сулејман-паше и дала им могућност да сатру нашу руску војску код Нове Загоре и Плевне, и на послетку је дотерала дотле, да цео исход руских победа, ако их и буде, зависи од Аустроугарске, пред којом стоји расељен, истребљен и разоружан цео српски северозапад балканскога полуострва!

У опште цео одношај наше владе спрема Аустрије показује или блесавост и лакоумље једне личности, што догони већ до издаје, или крајње незнање и неразумевање. Доказ је томе понашање руске владе за време Метерниха, год. 1848 и сад у овом последњем источном рату. Доста је загледати у карту и сетити се догађаја од 1855 год. по да се види, како Аустрија преласком у Влашку може да прегради Русији пут за Балкан и тиме да је лиши плодова најсјајних победа над Турцима. Овај прелазак Аустрије у Влашку најзгодније може бити заустављен држањем Славена у самој Аустрији. Русији је тешко да води рат на балканском полуострву. Али кад би Русија истакла свој јасан програм у име начела народносне, политичке и друштвене слободе, т. ј. кад би повела рат револуционаран, онда не би било тешко водити такав рат. Ко у то сумња нека само пажљиво загледа у улогу, коју Аустрија игра у источном питању у току целог XIX-ога века. Да је наша влада у својој унутрашњој политици за последњих двадесет година показала јасно, да се ослања на политичку и народносну слободу, да бар колико толико разуме интересе својих народа, да је сад, ступајући у рат с Турском, издала не онакав незнатан проглас, у коме се обећава неко побољшање турске администрације, већ да је, улазећи у Бугарску, објавила гласно и јасно, да је намерна после победа над Турцима оставити балканским народима потпуну

слободу, нека својом земљом и својом судбом управљају, како сами за најбоље нађу — да је тако, велимо, учинила руска влада, онда не би морала зепсти од Аустрије и Пруске и понижавати се пред њима. Тада би сви славенски народи, па и сами Пољаци, били уз Русију. Славенски народи на Балкану знали би јасно шта ће добити, ако пристану уз руску војску. А у Аустрији и у славенским земљама Пруске сви би Славени били дубоко потрешени надама на Русију и тада би се збиљски могло рачунати на то, да ће сила народнога славенскога живља задржати мађарско племство и немачку буржјазију, да не помогну Турцима. Но руска влада, после свију покора, што их је у својој земљи починила на пољу народносних, политичких и друштвених питања, није могла изаћи на среду са тако јасним народно-славенским програмом. Шта више, она је још, посредно или непосредно, гледала, да придави најенергичније западно-славенско племе — Србе, само да не покрене славенску струју и тиме не расрди Аустрију. Но Аустрија није ни најмање задовољна свима тим попуштањима, нити је Русији и најмање за то благодарна. Тако је дошли те данас исход руско-турског рата зависи од те исте противславенске Аустрије, а њена неутралност зависи опет од милости Пруске, која и сама дави своје Славене и има на чему људе врло реалне, који из „благодарности“ и „љубави“ спрам Русије за цело не ће никад жртвовати ни колико црно иза нокта од својих планова и рачуна.

Такви су спољни услови садашњег рата, што их је саздала „мудра политика“ наше влада, а да и не говоримо о томе, како је свакоме образованоме Европљанину донста тешко, да се радује кретању Руса на Цариград, јер је тешко веровати, да ће се петроградски султанат пре претворити у слободно политичко тело, но султанат цариградски.

Што се тиче унутрашњих услова, то је већ стара истина, да свака тиранија упропашћује снагу своје рођене земље, а та снага баш је у рату најпотребнија, где ваља издржати особите напоре.

Сви ми средовечни људи још се добро сећамо онога времена, кад су сви понајбољи и најотреснији руски људу били толико измучени несрећном системом николајевога царовања, да су били готови задовољити се и најмањим и најумеренијим напретком, само да тај напредак буде тврд и непрекидан. И ти су људи тада искрено нудили своје услуге држави, од које су очекивали такав напредак. Сећамо се, да су чак и таки људи, као што је Херцен, полагали своје наде у господара руске царевине и уздали се и у најскромније владине реформе. У неку руку оно је можда и боље, што је влада разбила све те наде и није испунила ни најскромније жеље: тиме је она на чисто поставила многа политичка и друштвена питања и њино решење у будућности. Но за садашњи тренутак, кад је све у рукама владе, а народ хтео-нехтео мора да сноси последице двајестогодишњих владиних бесмислица, које робови добровољци и невољници називају „ера рефорама“ — те су последице просто ужасне. Нема сумње, да би данас финансијска снага Русије била са свим друкчија, да су се државне и друштвене реформе бар колико толико извеле, по оном плану, што су га око 50—60 год. износили најбољи људи у Русији: да је сељацима при ослобађању дато и више, и боље, и јевтиније земље; да је уз икупливање сељачких земаља дошао и преображај порезне системе, да је укинут регал на ракију, со, и т. д. да сва министарства народне просвете нису проводила сво време у колебању и примеравању свакојакних система за народне школе, а последње министарство просвете још се трудило и око тога, како ће укочити и истребити све, што су дотле подигле општине, па и сама влада; да је све што је рађено за последњих десетак година рађено под контролом колико толико слободне штампе. Друкчија би била и финансијска и наравствена снага Русије, да за последњих десетак година није употребљавано све, да се исквари и уништи и оно мало вајних рефорама, што су нам „пређе биле дароване“. Ми не припадамо броју оних људи, који просвећену бирократију сматрају као идеал друштвенога живота, али не можемо, а да не покажемо још једну особину политичкога живота у Русији за последњих два-

десет година. „Слободоумна“ влада „цара ослободитеља“ кроз читавих двадесет година поступала је тако, да је то управо јединствена појава у историји: она је истребљивала и уклањала од државних послова управо оне људе, који су најискреније предусрели и најситније владине намере, да једном прекине са системом Николаја I. Ако се политичка мудрост састоји у истребљењу људи своје партије и предавању својих планова, да их извршују њени непријатељи, — онда ми, без сумње, за последњих двадесет година имамо најмудрију владу на свету! Само је та владина премудрост некако и сувише чудна, као год што је и то чудно, што Русија ослобођава балканске Славене у друштву с оним државама, које даве Славене полабске и подунавске и што сама Русија дави своје повиславске и подњепарске Славене.

Године 1863—64, за време пољскога устанка, руска влада свечано је објавила, да она иде само за тим, да у Пољској угуши племићску и поповску мањину, а пољској народности оставиће потпуну слободу. Да је влада после устанка одржала ово своје обећање, да није прихватила ружну и неостварљиву систему порусавања Пољске, то би без сумње данас са свим друкчији био положај руске влада и у Пољској и у целом Славенству, па и у самој западној Европи.

То се исто може рећи и о Кавказу, где је наша самодржавна влада тако и толико угњетавала горштаке мухамеданце, да се та насиља никако не могу оправдати, баш са државнога гледишта. Прочитајте на прилику у каницовој књизи о Бугарској главу о „Кавказу под Балканом“, па ћете видети, да је то руска влада била, што је усрећила браћу Бугаре, преселивши им на врат Черкезе. Па бар да је тима утврдила своју власт над Кавказом, али ни то није — само је бацила одговорност на цело руско друштво за нечовечно прогањање читавих племена са њинога рођенога огњишта. И то још куда? Из њиних цветних ђулистана руска је влада прогнала читава племена у ледовите сибирске пустаре, у Ољењецку и Пермску губернију! Па зар је после свега тога чудо, што се кавкаска племена буне и не мирују.

Да наша влада није сама тако покварила свој положај у Пољској, и на Кавказу, и у целој Русији, онда би она могла на Дунав и у Јерменску послати много већу војску, но што је сад послала, јер сад мора да стрепи од унутрашњих устанака и мора да ратује с горштакима на Кавказу.

Сад, после свију својих „премудрости“ у унутрашњој и спољној политици, руска је влада довела Русију у такав положај, да гори не може бити, довела ју је до понижења, које историја давно није видела: једна банкрот-држава и држава, која има три пут миње становника (који се узимају у војску), потукла је на два бојна поља највећу европску државу — Русију. Ову срамоту не могу спрати будуће победе, баш ако их и буде, јер три пут јача држава свакојакo мора на послетку победити три пут слабију. Такву срамоту није доживила Русија ни за владе Николаја I, јер ако је тада била побеђена, бар је била побеђена савезом европских држава, које су скупа биле веће и цивилизованije од Русије. А сад? Сад је Русију потукла једна „варварска“ и „болесна“ Турска. Ето јаснога доказа, да је у политици боље никако и не почињати неке реформе, но уводити их без системе, не свршивати их, но кварити и на послетку застати. Даље, свакојакo је боље и не почињати ратове, особито тако зване ратове за ослобођење, но почети рат а не знати за што ратујеш и управо не знати ни хоћеш ли или не ћеш ратовати, а нарочито не знати шта је управо ослобођење. Од такве радње за цело не може бити ништа горе.

2.

Мање није могуће.

У првом одељку ми смо споменули неке задаће и захтеве, који су стајале пред руском владом, но које она никад није хтела испунити. Ти су захтеви у толико поучљивији, што се о свакоме од њих смело може рећи, да то никако није радикалан захтев и није га ни мало тешко извршити. А хрђаве последице, које ће отуда прои-

заћи, ако ти захтеви буду одбачени и неостварени, предвиђали су врло многи људи здраве памети, које је руска влада, наравно, пребијала, прогонила и удаљавала од дужности, не само на штету народа и друштва, већ баш на штету државе, па и саме војске. Све што је ваљало учинити по тим захтевима било је тако мало, да мање није могуће било тражити, и свака колико толико паметна влада испунила би оно, од чега није могуће мање тражити.

Но наша реформаторска влада трудила се пуних 20 год., како ће дати што мању реформу, која би што више одговарала „плановима нашега родитеља“. Кад је тиме на послетку дотерала Русију до онаквога стања у каквоме се налазила пред кримски рат она од један пут креће војску на Дунав и креће је не да рекнеш за веру, не за слободу браће. Но незгодан положај нагони ако не саму владу, а оно њене лакеје добровољце, престоничку штампу, да уверавају свет, да сада Русија није то што је пре била. Сад, као санџим, војује слободна Русија!

На своју срамоту престонички беседници и писци заборавили су оно, што су сами пре писали о манама и несталности „десетогодишњих рефорама“, па су се сад упутили за добровољним и плаћеним лакејима петроградске влада, те с њима у глас тврде једно исто. И да не говоримо о такозваничним славенофилима, које не знам за што рачунају као људе независне и славенске пријатеље, а међу тим они нити су једно ни друго, што се у осталом види и из беседе Аксакова у московском комитету. Овај „независни“ банкир беседник, имао је само толико независности, да пусти неке магловите прекоре против некаквога Петрограда, али код њега се одмах нашло и толико лакејске понизности и пузења, да удари темен пред мудрошћу владе — које владе? Пред Тимашевом, Толстовом, Шуваловом Валујевом и осталима, који као да добро познају и самога оратора, те га слабо и вермају. Тај „славенофил“ не изустити ни једну реч ни против порусавања Пољске, ни против забране малоруске књижевности, па чак ни против предавања Срба на милост и немилост Аустрије. Али за то је имао толико црквењачке побож-

ности, да у писму на Ригера сведе целу славенску ствар на питање о православљу, и толико московске нискости, да се баци каменом на слободњачке тежње „младе Бугарске“, која је најумернија од свију младих славенских паргија. Од ових „славенских пријатеља“, што су се нагутали тамјана и научили да ударају темен предсваким насиљем, не треба очекивати никакво добро. Они су девизу цара Николаја: „православље, апсолутизам и народност“ прекројили у нешто много горе: православље, апсолутизам и порушавање. А што они данас нешто важе у Русији, то имају једино да захвале оскудици сваке иоле слободније речи и кратковидости петроградских либерала, који ни појма немају о славенским стварима и стању славенских народа.

Као што рекосмо, и да не говоримо о понизним „сלא венофилима“, већ баш сами петроградски либерали похвалили су устима једнога свога органа премудрост владе, што се прошле године није дала занети за „нестрпељивим главама“. А устима другогa свога органа поновили су бесмислицу, да сад, као бајаги, Русија није оно, што је била у кримском рату! Како то није оно?! У ратно време поглавито је важна политичка страна државнога уређењa, а политички одношаји у Русији за последњих двадесет година ни најмање се нису изменили.

Показују нам нове судове. Но зар ти судови имају право да суде чиновнике, који примају мито, интенденте, који краду и т. д? Зар и данас давање чиновника под суд и примање жалба против чиновника не зависи једино од њиних претпостављених. Та шта верди и говорити о праву грађана, да судом гоне чиновнике, који их штете, кад је баш у марту прошле године министар правде Пален издао распис окружним начелницима, у коме им препоручује, да гледају кроз прсте чиновницима разних банака, који се окриве за проневерење и крађу. Међу тим другим расписом у јуну месецу тај исти министар препоручује опет начелницима, да не терају судом шумарске стражаре, који пуцају и убијају сељаке „шумокраде“. Треба ли бољих доказа, да наши хваљени судови не дају грађанима никакву ни личну ни имаовну сигурност од чиновнике самовоље и насиља.

Даље, показују нам на ново земство (општинско, среско и окружно преставништво), у коме имају учешћа сви грађани. Али, баш као у пркос, у западним губернијама, које су најближе бојноме пољу и које данас носе највеће војене терете, нема земстава. У целој трећини европске Русије нема провинцијалних земстава, нема их у целој Пољској, а наша престоничка штабна ни једном речицом и не спомиње, да је већ крајње време, да се у западним губернијама и у Пољској уведу њена омиљена земства, с којима се толико хвали.

Но и то је мало! Хвале се нашим земством и општинским уредбама, којих, као бајаги, није било пре кримског рата. Али могу ли среска и окружна преставништва (земства) о рату, о почетку и току рата рећи што друго, до да поднесу адресу благодарности? Зар код нас има што год, што би ма и налик било на народно преставништво целе Русије? И зар се у Русији ма у чему допушта и трпи контрола јавнога мњења, па ма се то тицало само нижих чиновника, ма само и најочигледнијих злоупотреба? Зар је то давно било, кад је забрањено штампи, да се не жали на каишарлуке Струзберга и краће банких чиновника? Зар влада није ошамарила чак и полуванични „Голос“, кад је у њему један од најскромнијих либерала, г. Марков, у једном најневинијем чланку покушао, да изнесе неколико чиновничких злоупотреба при мобилизацији војске? Једном речи, зар Русија у политичком одношају представља што друго, до ону изреку што је сатиричари међу у уста некоме знаменитоме источанину: „народа нема, помнадуре има — политике жаме (никад), ура тужур (увек).

И кад поред свега тога у осудном тренутку вође јавнога мишлења у Русији и не наговестише ово јадно стање наше земље, то само показује, колико су ниско пале у последње време и те саме вође.

Понашање престоничке политичке штампе стоји испод сваке критике. Од ње просто треба дићи руке. Но слабо је боље и понашање провинцијалне интелигенције. Од свију провинцијалних културних покрета највише је обраћала на се пажњу струја украјинска. Украјинске ва-

роши Кијево и Одеса прве су почеле отпраљати добровољце ерцеговачким устаницима (још 1875 год.) и купити прилоге за усташе. По томе се могло мислити, да ће се у тим местима наћи људи са здравим политичким развијем. На жалост, место да изађу на среду са самосталним програмом федералистичко-демократског панславизма, Украјинци су се завукли у мишијерупе и здружили се са славенским комитетима, каји су већ давно осрамоћени и жигосани својом дружбом са руском жандармеријом. Још су Украјинци устима нисца чланка „Пољацима-миротворцима“ показали, да су заборавили и оно, што су могли знати из својих сопствених радова. Заборавили су, да је друга ствар пољско питање у Белорусији и Украјини, а друго у Пољској. И ако Пољаци немају право на једином месту, а они имају потпуно право на другом, док међу тим руска влада не само да нама право, но је просто глупа и на једном и на другом месту.

И тако је Русија изашла на поприште са свим кратко вида и трома споља и изнутра, као што са насиљем не може ни бити друкчије. А званични преставници руске интелигенције показали су се, не само као људи, који немају никакве увиђавности о правом стању ствари и интересима своје земље, већ као људи без мрве личнога достојанства.

Није ли време да образовани људи свију народа, што живе у Русију, изађу сами на позоринцу, мимо званичних и полузваничних преставника народних, који су се показали као неспособни, неупотребљиви и несамостални? Није ли време, да се из руку неумешних и несавесних чиновника очупа управа спољашњих и унутрашњих послова државних, да се на основу слободе доведе у сугласност унутрашња и спољна политика земље, и да се отаџбина извуче и спасе од супротности и штетних бесмислица и заплета, по којима је чиновници вуку пропасти и поразама?

Ми се не подухватамо, да у појединостима покажемо у коме ће се правцу развити војени догађаји ни за време, док се ове наше речи буду штампале. Али једно је јасно: балканско питање ни сада се не ће решити брзо

и радикално један пут за свагда, а то би се могло очекивати и могло би бити, да је рускодруштво још прошле године укинуло прво у Русији владавину унутрашњих, крштених Турака, па се онда окренуло и на Турке спољашње — некрштене.

Што се тиче војени ствари, ми смо слободни да изразимо само једну жељу, с којом ће за цело бити сагласни и сви војници од заната, а то је: да се из војске што пре уклоне сва „величанства“, од првога до последњег. Сва та „величанства“, на командовала она или не командовала, само кваре ствар и својим плетењем у послове, које не разуму, само сметају људима, који би одиста нешто могли учинити. Његово „величанство“, главнокомандујући дунавске војске, познат је већ целој Русији, као човек без икаквога таланта, да не рекнемо што друго. Уз то још стране новине говоре, а и руске крадимнице наговешћују, да је план да се јури преко Балкана, остављајући за леђима недирнуту турску војску, потекао из главе наших „августјејших“ стратега. А тај несрећни план помео је цео досадашњи ток рата и коштао нашу војску толиких жртава, а да и не говоримо о пропасти читавих бугарских покрајина.

Но да се вратим политичким делима, која су основа и регулатор војених дела.

Поред запта, који владе у Русији над штампом и слободном речју, и поред неуредности и заплета, с којима чиновништво без икакве контроле руководи наше државне послове, ми не можемо тачно знати с каквим средствима Русија располаже за вођење сложеног рата. Можда је наше чиновништво тако заплело ствар и исцрпило народ материјално и нравствено, да он не ће бити у стању да поднесе никакав озбиљан и тежак напор. Но може бити да наша земља има још доста богатих извора, но бирократија само не уме корисно да их употреби. Било једно или друго, тек право стање ствари може се сазнати једино путем јавности и народне самоуправе. Наравно, кад је рат једном већ почет, желити је, да то буде последњи рат због балканског питања, т. ј, да се садашњим ратом то питање реши коначно, па ма то коштао и најтежих жртвара

Али, ако је наша земља унутрашње тако исцрпљена, ако је оскудица ваљаних војсковођа и нужне војничке спреме тако велика, ако су спољни политички одношај тако замршени и покварени, да нема наде на повољан исход рата, онда је најбоље свршавати рат што пре, те не подносити узалудно губитке и не уваљивати забадава друге у пропаст. Да ли је једно или друго, опет понављамо, може решити само народ у Русији. А најпосле, да би се рат, ако се продржи, водио успешно и енергично, да нам при закључку мира, услед неспособности и страшљивости владе, не би били отргнути плодови наших победа, да не би поникла неспоразумлења и свађе између нас и ослобођених Румуња, Срба, Бугара и Грка, да би најпосле и ми сами дошли до живота колико толико слободнога и човечанскога и за време рата и после рата, да би се све то постигло, велимо, треба што пре прионути, да се сами ослободимо, треба се прихватити само ослобођења.

Могao би се написати шири или ужи план политичких и друштвених реформа, којима би се остварило то наше унутрашње ослобођење. Но ми ћемо се ограничити само на неколико тачака, о којима не може бити спора међу људима колико толико политички образованим. О тим тачкама изразило се и само руско друштво, и ако не јасно, а оно бар наговештајима. Уз то још те тачке не би ни мало било тешко остварити, само да је мало више смелости, наваљивања и заузимања са стране наших образованијих и отресенијих људи, што, на велику срамоту нашу, не показују ни они људи, који врло лепо увиђају, како су нам унутрашње реформе, о којима ћемо мало час говорити, неопходно нужне. Без тих реформа не може живети сад ни једио друштво, које се ијоле брине о својој будућности, ни најумеренији човек, који ијоле цени своје човечанско достојанство — а људи радикалнијих начела не могу бити противни тим реформама, јер би оне прокрчиле пут за даљи напредак. Све ове реформе свode се у ово неколико речи: да Русија престане бити апсолутна монархија — то препотопско чудовиште, које не може бити ништа друго, до држава страшљивга, грабљивогa и глупогa чиновништва.

Мање није могуће!

Људи свију племена, са свију крајева Русије, над којима без икакве контроле владају и господаре грабљиви чиновници, треба одмах да траже, да у целој Русији народ избере своје заступнике и да их оправи на једну општу земаљску скупштину. Ова земаљска скупштина нужна је већ и с тога, што је рат натоварио на народ грдне новчане терете и што чиновници, у дослук са разним банкирима и лиферантима, без икакве контроле развлаче и расипљу наравну имаовину. Проглашујући општу политичку слободу, треба у исто време ударити основ и поместној самоуправи т. ј. раширити права општина, срезова и губернија, како би саме и по своме нахођењу могле уређивати све своје местне одношаје и бринути се о подмирењу својих местних потреба. Ово је нужно због онширности и разноликости покрајина и племена, која сачињавају Русију.

Даље, ни пошто се не може трпити, да лична слободаиграђана зависи од воље губернатора и жандара, који сваки час могу упасти у нашу кућу, прогнати нас у удаљене губерније, забранити нам да прелазимо из места у место, метути руку на наше имање и нашу зараду и то све из освете за ијоле слободнију реч или критику. С тога треба тражити, да се прогласи и осигура лична и имаовна сигурност, да се укину административне, полицајске и друге казни те врсте.

У круг садашњег чиновничког господарења над народом долази и забрана, да се слободно пише и говори. Без слободне штампе и слободнога усменог договора не може се водити контрола над чиновницима, не могу се правилно и правично вршити општински, срески и државни послови, не могу се народни посланици бирати по вољи народа. С тога треба тражити слободу штампе и слободу зборовца, а тако исто и слободу науке и обучавања, јер само се тако може ударити тврди темељ друштвенога живота.

Русија је дигла рат против турскога, мусломанскога

фанатизма и позвала је своје становнике свију вера и народности, да подносе ратне жртве. Међу тим та иста Русија нагони разноврце у смешним браковима са православним, да крсте децу у православљу, крсти католицима и Еврејима право богомољом, пречи католицима учење на универзитетима, не да Еврејима да живе по целој земљи, казни прелазак из православља у коју другу веру; оне који по убеђењу отпадну од православља назива погрдним именима и мучи их војничким езекуцијама, прогонством у Сибир, новчаним казнима, затвором по тавницама и манастирима, као што се на прилику под фирмом „преобраћања у веру“ поступа са шгундистама; крати Пољацима, Малорусима, Грузијанцима, Власима и осталим, да по својим школама уче на свом матерњем језику, забрањује сваку књигу на малоруском језику — што ни у самој Турској никад није било — у опште, чини свакојака насиља над савешћу и народносним особинама милијуна људи, те тако врши не само голему неправду, но још развраћа и квари друштвену нравственост. То не треба и не сме да чини са својим народима Русија, која хоће да ослободи од Турске балканске народе. Сем тога таквом верозаконском и народносном нетрпељивошћу сеје се мржња и раздор међу становништвом, а тиме се подрива слга и једнодушност државна, која нам је у овом тешком времену нужна против спољњег непријатеља. С тога је нужно, да се прогласи и осигура вероисповедна и народносна слобода и равноправност свију племена, што живе у Русији.

По себи се разуме, да сва ова права треба да буду допуњена тиме, што ће се чиновници подврћи општем суду, и сваки да има право позвати на суд чиновника, који га у чему год оштети, својим радом и наредбама.

То су најмање политичке реформе. Наравно, овим реформама не ће бити отклоњене све оне неправде, што их трпи становништво Русије, нарочито неправде друштвене мало ће бити измењене овим реформама. Друштвене неправде могу бити отклоњене једино коренитом променом економскога друштвенога поретка т. ј. кад сва земља и

сва оруђа за производњу пређу у руке раднога народа са правилном поделом рада. Но и при данашњем економском склопу има неких рефорама, истина полутанских, но које опет могу народу колико толико олакшати његове терете и припремити темељ за још радикалније реформе. То су: реформа порезне системе, нарочито укидање посредних данака. Даље, ваља увеличати земље што су их сељаци добили при ослобођењу од спахија, смањити дације на те земље и дати нове делове онима, који су своје земље неправедно погубили. Не иде то осуђивати турску порезну систему и грабеж чорбадија, а овамо у Русији штедити такву порезну систему, која истребљује читава села (два села Шеремејева) и упропашћује и расељује читаве крајеве. На послетку, не иде то издавати се за браниоца економских рефорама у Турској и тражити те реформе чак и оружаном руком, а овамо у Русији бити, морити и давити по тавницама људе, који су само теоријски протестовали против онаквога економскога угњетавања у Русији, какво је и у Турској. Стога је неопходно нужна потпуна амнестија (ослобођење) свију политичких преступника у Русији, јер они су устајали против онога поредка у Русији, који се ни са најумернијега гледишта не може назвати добар и паметан.

То су најмање промене, које треба да се учине, те да Русија постане колико толико слободна држава, и, шта више, да се окрепи и оснажи за садашњу ратну кризу. Примедбе, да се те реформе не могу изводити сад у ратно време, немају никаквога основа: заменити незналице и грабљивце људима пробраним и умешнијим, па и њих ставити под контролу јавнога мишљења — то никад не може бити од штете. На срамоту нашега друштва и овде морамо узети за пример Турску. — Турска је у најбурнијим својим данима променила форму своје управе и толико пута мењала и саме војсковође, па то не само да јој није ништа шкодило, но јој је још увек помогло.

Ми се не подухватамо, да покажемо до ситнице план, по коме треба да се ради на остварењу ових промена у Русији. Али једно је јасно: оно, што треба да се учини, мо-

ра бити учињено, па ма каква средства за то била нужна — макар и силом, ако се не може мирним и законим путем. Нека сваки у свом кругу — на општинским, варошким, местним скупштинама и састанцима, по управама, у штампаријама, у ученим и приватним друштвима, свуда и на сваком месту, не-а сваки, видимо, јасно постави питање о нужним реформама, нека моли, тражи, наваљује да се оне изврше, а на послетку нека откаже послушност и нека се отворено противи свакој радњи и уредби, која иде против тих рефорама, нека гони жандаре из своје куће, нека не слуша цензуру и т. д. Са захтевима рефорама треба изаћи јавно, тражити их отворено, живо и тада садашњи поредак у Русији не ће се моћи да одржи ни две недеље. Кад би са овако отвореним и слошким захтевима политичке слободе изашло десетак среских и грађанских скупова, варошких преставништва, учених друштава и универзитатских управа, то нема сумње, да би се на њих угледала и сва друга места, крајеви, скупови, друштва, па баш те прве изјаве и да не буду учињене у један дан, већ редом. Наравно, прве би полиција гонила и казнила, но њине казни не би могле бити дуге и тешко, јер нека захтеви буду колико толико сложни и енергични, па данашња система владавине мора пасти. Та за бога, свакојачко неко мора почети? Та ваља когод већ једном да покуша, да се и силом противи полицајском гонењу.

Ми се с правом надамо, да ће у овоме пословању за политичку слободу изаћи као предњаци народни пријатељи по унутрашњости. Престонички скупови, престенички чувени људи, са великим средствима и широким свезама и познанствима, сувише су се искварили својим мешањем и дружењем са двором и са великим чиновништвом, те се од њих слабо што може очекивати. И најбољи од ових људи тако су страшљиви, малодушни и напојени ропством, да не смеју јавно изрећи ни оно, што овда онда шапућу по буџацама и салонима. Нека, дакле, захтеве политичке слободе изнесу људи који су простији, сиромашнији и с тога поштенији, а особито људи из унутрашњости, из народа, јер њима и јесте најтеже сносити данашњи чиновнички јарам.

Ове промене и реформе, што их споменусмо, нису ништа особито и неостварљиво, већ то је најмање што се може тражити, то је онај *minimum*, без кога сад не може живити ни једно друштво, које мисли на свој напредак и уме да цени своје интересе. Раније или доцније, ове се промене морају учинити у Русији, па што пре то боље, тим ће Русија поднети мање правствених и материјалних пораза и губитака, а особито сад, кад је сваки тенут скуп.

Наравно, ове промене могу извршити само образовани људи разних славенских и неславенских племена, која живе у Русији и које садашња деспотска руска влада притискује и гњави. Али њима могу — и то у своју корист — бар морално помоћи и западно славенска племена, како она, која прелазе и у Русију, као Малоруси и Пољаци, тако и она, која су са свим ван Русије као: Словаци, Чеси, Лужички Срби, Словинци и Хрвати. Ако та племена желе да се више не муче неостварљивим надама и да не буду издавана и предавана као некад Малоруси, а сад Срби (на пр. ако Словинци и Чеси не желе да буду предани „брандебуржцима“) то нека бар морално помогну, да се Русија преобрази у слободну државу. Нека помогну да се образује нова, славенска, слободна и народно-федеративна партија, која једина може имати будућности и извојевати слободу славенским народима, који чаме ропске дане, под разноврсним видовима тираније туђинских и својих угњетача. И ако то не може бити сад, кад је руски деспотизам покварио ослобођење макар само и балканских Славена, а оио у скорој будућности, кад се народи у Русији ослободе од тога деспотизма и започну славенско ослобођење у бољим приликама

29. августа 1877 год.

Женева

М. Драгоманов.